

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АБДУВАЛИЕВА НОДИРА АЛИШЕРОВНА

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК
ХУСУСИЯТЛАРИ

10.00.01 - Ўзбек тили

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy)
илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ

Фарғона – 2022

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**Contents of Dissertation abstract of Doctor of philosophy (PhD) on
philological sciences**

Абдувалиева Нодира Алишеровна

Алишер Навоий ғазалларининг лексик-семантик хусусиятлари.....3

Abduvaliyeva Nodira Alisherovna

Lexical and semantic features of Alisher Navoi's ghazals.....27

Абдувалиева Нодира Алишеровна Лексико-семантические особенности

газелей Алишера Навои.....49

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works.....54

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АБДУВАЛИЕВА НОДИРА АЛИШЕРОВНА

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК
ХУСУСИЯТЛАРИ

10.00.01 - Ўзбек тили

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy)
илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ

Фарғона – 2022

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за B2020.4.PhD/Fil1405

Диссертация выполнена в Ферганском государственном университете.
Автореферат диссертации на трёх языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещен на веб-странице Ферганского государственного университета по адресу: www.fdu.uz и в Информационно-образовательном портале «Ziyouet» www.ziyouet.uz

Научный руководитель: Умарова Наргизахон Рустимова
доктор филологических наук, доцент

Официальные оппоненты: Усмонова Хуринисо Шарановна,
доктор филологических наук, профессор

Рахматов Мардон Мехмонович, кандидат
филологических наук, доцент

Ведущая организация: Ургенчский государственный университет

Защита диссертации состоится «02» 09 2022 года в 14⁰⁰ часов на заседании Научного совета DSc, 03/30.12.2019.Fil.05.02 при Ферганском государственном университете по адресу: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-66-02; факс: 99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ферганского государственного университета (зарегистрирована под № 199). Адрес: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-71-28.

Автореферат диссертации разослан «5» 09 2022 года.
(протокол рассылки № 55 от «5» 09 2022 года)

Ш.М.Искандарова
Председатель Ученого совета по присуждению
ученых степеней и степеней кандидата наук, профессор

М.Т.Зокиров
Ученый секретарь Ученого совета по
присуждению ученых степеней, кандидат
филологических наук, доцент

А.Б.Мамажонов
Председатель научного семинара при ученом
совете по присуждению ученых степеней,
доктор филол.наук, профессор.

КИРИШ (докторлик (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Дунё тилшунослигида тилнинг жамият тараққиёти билан узвий боғлиқ ҳолда тез ўзгарувчан қатлами – лексик сатҳидаги ўзгаришларни, муайян тарихий даврдаги умумий ҳолатларни белгилашда бадиий асарнинг муҳим манба эканлиги бу доирада бажарилган барча ишларда эътироф этиб келинади. Айниқса, алоҳида ижодкор тилида қўлланган лексик бирликларнинг семантик хусусиятлари ва услубий имкониятлари таҳлили орқали тилнинг луғавий-маъновий такомилени далиллаш мавжуд илмий изланишларнинг асосий мазмунини ташкил этади. Бу эса ҳар қандай тил тадрижий тараққиётини тўлиқ асослаш, қолаверса, миллий тил имкониятларидан ўз асарларида тўлақонли фойдаланган мумтоз ижодкорларнинг, хусусан, Алишер Навоийдек улуғ шоирнинг луғат захирасини, сўз бойлигини лексик ва семантик жиҳатдан ёритиш орқали тил ҳодисаларини аниқ тавсифлаш имконини ҳам беради. Бунда, албатта, изоҳли ва этимологик, қомусий ва соҳа луғатларининг амалий аҳамияти беқиёс.

Жаҳон ва ўзбек навоийшунослиги соҳасида тилнинг лексик сатҳи тадқиқи доирасида бугунга қадар эришилган илмий ютуқлар Навоий асарлари сўз бойлигини – сўзларнинг лексик-семантик гуруҳлари, ўзлашма сўзлар, иборалар ва лексик бирликлар луғавий маъносига хос семантик силжишлар, ўзаро парадигматик муносабатдаги сўзларнинг бадиий матндаги услубий имкониятларини диахрон аспектда ёритишда назарий жиҳатдан асос бўлиб хизмат қилади.

Янги Ўзбекистон шароитида, давлатчилигимиз тараққиётининг энг муҳим босқичида миллий адабий тилимиз асосчиси, улуғ бобокалонимиз Алишер Навоий қолдирган улкан адабий ва маънавий меросни ўрганишга ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ эҳтиёж сезилмоқда. Юртбошимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “улуғ шоир ўзининг шеърӣй ва насрий асарларида юксак умуминсоний ғояларни, она тилимизнинг беқиёс сўз бойлиги, чексиз ифода имкониятларини бутун жозибаси ва латофати билан намоён этиб, ер юзидаги миллионлаб китобхонлар қалбидан муносиб ва мустаҳкам ўрин эгаллади... Ватанимиз тараққиётининг янги уйғониш даври – Учинчи Ренессанси пойдевори яратилаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда”¹. Барча даврларда ҳам ўзбек халқининг буюк даҳоси ва ифтихори бўлган Алишер Навоийнинг сўз захираси имкониятлари доирасидаги изланишлар миллий тилимиз тараққиёти энг юқори босқичидаги луғавий ҳолатларни, шунингдек, улуғ шоирнинг ўзбек тилини янги сўз ва маънолар билан бойитиш борасидаги буюк хизматларини, она тилига бўлган чексиз ҳурмат ва эҳтиромини ёритишга имкон беради, айти пайтда, бу борадаги тизимли изланишлар эҳтиёжи ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарори // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 20.10.2020. 07/20/4865/1395-сон.

заруратини ҳам белгилайди. Бугунга қадар навоийшунослик илмида яратилган салмоқли тадқиқотлар муаммонинг тўлиқ ечимини берган деб айта олмаймиз, чунки Навоий сўз бойлигининг улкан миқдори, асарларининг хилма-хиллиги бу йўналишдаги тадқиқотлар узлуксизлигини талаб этади.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-797-сон, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 октябрдаги “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6084-сон фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сон, 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3775-сон, 2019 йил 4 октябрдаги “Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги Қонуни қабул қилинганлигининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-4479-сон, 2020 йил 20 октябрдаги “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-1395-сон ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 12 декабрдаги “Давлат тилини ривожлантириш департаменти тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 989-сон қарорлари, шунингдек, мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Диссертация республика фан ва технологиялар тараққиётининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси.

Ўзбек навоийшунослигида XX асрнинг 40-йилларидан бошланган диссертацион тадқиқотлар силсиласи ҳозирга қадар юздан зиёд ишларни қамраб олади. Соҳа тараққиётида В.Абдуллаев, А.Ҳайитметов, С.Ғаниева, А.Қаюмов, Ё.Исҳоқов, И.Ҳаққул, А.Ҳожиаҳмедов, Ш.Сирожиддинов сингари адабиётшунос олимларнинг хизматлари катта.

Навоийшунослик илмида лингвистик йўналишдаги тадқиқотларда шоир асарлари тили тадқиқи доирасида “Муҳокамат ул-луғатайн” асарининг фонетик ва морфологик, шунингдек, насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъновий, кесим марказли бош бўлакли гапларнинг шаклий ва мазмуний хусусиятлари, шоир ғазаллари қофиясида мантиқ урғусининг берилиши, ғазаллар мақтасида сабаб ва оқибат муносабатининг ифодаланиши масалалари А.Рустамов, У.Санақулов, М.Қ одиров, С.Аширбоев, И.Азимов, Ф.Ҳайитметов, Н.Умарова,

М.Раҳматовлар² томонидан тадқиқ этилган. Навоий асарларининг лексик тизими³ Б.Бафоев, арабизмларнинг фонетик-морфологик ва лексик-семантик таҳлили⁴ эса А.Нишонов томонидан ўрганилган. Шунингдек, Навоий насрий асарларининг лексик-стилистик хусусиятлари (Х.Мамадов⁵), синонимлар масаласи (М.Раҳматуллаева⁶), фразеологизмларнинг лексик-грамматик тадқиқи (Э.Умаров⁷), “Фарҳод ва Ширин” достони тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари (А.Каримов⁸), зоонимларнинг услубий хусусиятлари (Б.Зарипов⁹), шоир асарлари тилидаги қадимги туркий лексика (Ш.Эгамова¹⁰), “Мажолисун-нафоис” асаридаги ижтимоий-сиёсий лексика (З.Исақова¹¹), “Илк девон”даги арабча сўзларнинг лексик-семантик талқини (М.Тожибоева¹²), тарихий асарлари лексикаси (Д.Абдувалиева¹³)га доир диссертациялар ҳам тадқиқотимиз мавзуси доирасида бажарилган бўлиб, улар ҳозиргача мавзунинг навоийшунослик предмети сифатида танланмаганлигини тасдиқлайди.

Бугунга қадар Алишер Навоий ғазаллари М.Акбарова, Ф.Ҳайитметов, С.Сотиболдиева, Н.Бозорова, Н.Умарова, С.Ўтановалар¹⁴ томонидан тадқиқот объекти сифатида танланган.

² Рустамов А. Навоий тилининг фонетик ва морфологик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 1966; Санақулов У. Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғутайн” асарининг тили (Фонетика ва морфология): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1971; Қодиров М. Функционирование падежных форм в языке прозы Алишера Навои: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1978; Аширбоев С. Алишер Навоий насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 1990; Азимов И. Алишер Навоийнинг насрий асарларида кесим марказли бош бўлакли гапларнинг шаклий ва мазмуний хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2001; Ҳайитметов Ф. Алишер Навоий ғазаллари қофиясида мантиқ урғусининг берилиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998; Умарова Н. Алишер Навоий ғазаллари мактасида сабаб ва оқибат муносабатининг ифодаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Фарғона, 2005; Раҳматов М. Алишер Навоийнинг насрий асарларида эргаштирувчи боғловчи гапларнинг синтактик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2008.

³ Бафоев Б. Алишер Навоий асарлари лексикаси (Лексик-семантик, статик ва тематик тадқиқот) (Лексика произведений Алишера Навои (лексико-семантические, статические и тематические исследования): Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 1989

⁴ Нишонов А. Навоий тилидаги арабизмларнинг фонетик-морфологик ва лексик-семантик таҳлили (Фонетико-морфологический и лексико-семантический анализ арабизмов языка Навои): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1990.

⁵ Мамадов Х. Алишер Навоий насрий асарларининг лексик-стилистик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1969.

⁶ Раҳматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в языке Алишера Навои (на материале “Наводирун нихоя”): АҚД. – Ташкент, 1965.

⁷ Умаров Э.А. Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний ” девонидаги фразеологизмларнинг лексик-грамматик тавсифи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1978.

⁸ Каримов А. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин ” достони тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 1973.

⁹ Зарипов Б. Зоонимларнинг бадиий санъат турларини ҳосил қилишдаги иштироки (Алишер Навоий асарлари асосида): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2002

¹⁰ Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи (структур-грамматик, функционал-семантик аспектларда): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007

¹¹ Исақова З. Алишер Навоийнинг “Мажолисун-нафоис” асаридаги ижтимоий-сиёсий лексика: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010.

¹² Тожибоева М. Алишер Навоийнинг “Илк девон” идаги арабча сўзларнинг лексик-семантик талқини: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2011;

¹³ Абдувалиева Д. Навоий тарихий асарлари лексикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2017.

¹⁴ Акбарова М. Алишер Навоий ғазалларида қофия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997; Ҳайитметов Ф. Алишер Навоий ғазаллари қофиясида мантиқ урғусининг берилиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998; Сотиболдиева С. Фоний ғазалларининг бадиияти: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2001; Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнғил образи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2002; Умарова Н. Алишер Навоий ғазаллари мактасида сабаб ва оқибат муносабатининг ифодаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Фарғона, 2005; Ўтанова С. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – 138 б.

Навоий асарлари тилининг лингвистик тадқиқи ва мавзу доирасидаги илмий манбалар юқорида қайд этилганлардан иборат. Навоийшунослик илмидаги лингвистик изланишларда шоир ғазалларининг лексик-семантик хусусиятлари илк бор тадқиқ этилмоқда.

Тадқиқот мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Тадқиқот Фарғона давлат университети илмий тадқиқот ишлари режасининг “Алишер Навоий асарларининг лингвистик тадқиқи” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Навоий асарларининг лексик-семантик хусусиятларини “Ҳазойин ул-маоний” девонидаги ғазаллари асосида тадқиқ этиш орқали эски ўзбек тили босқичидаги луғавий бирликларнинг семантик тараққиётини ёритиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари. Тадқиқот ишида қуйидаги вазифалар белгиланди:

навоийшуносликда лингвистик аспектда бажарилган тадқиқотларнинг ютуқларини эътироф этиш, шоир ғазалларида қўлланган лексик бирликларнинг луғавий хусусиятларини сўзларнинг маъновий ва шаклий муносабатлари асосида ёритиш;

шоирнинг сўз ўзлаштириш имкониятлари билан боғлиқ масалаларни ғазалларда қўлланган ўзлашма сўзлар доирасида арабча ва форсча сўзларнинг семантик таснифи ҳамда тавсифи асосида далиллаш;

ғазалларда қўлланган ибораларнинг ғазал семантикасидаги ўрни ва услубий хусусиятларини аниқлаш ҳамда таҳлил қилиш;

Навоий ғазалларида қўлланган полисемантик бирликлар ва уларнинг семантик таркибидаги ўзгаришларни аниқлаш;

ғазалларда қўлланган фаол луғавий бирликларни парадигматик муносабатлар асосида ўрганиш, ғазаллардаги наботот ва ҳайвонот номларининг ижодкор бадий тафаккурини ифодалашдаги семантик, вазифавий ва услубий хусусиятларини очиб бериш.

Тадқиқот объекти сифатида Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” куллиётидаги “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадоеъ ул-васат”, “Фавойид ул-кибар” девонларига мансуб ғазаллар танланган.

Тадқиқотнинг предмети “Ҳазойин ул-маоний” девонидаги ғазалларнинг лексик-семантик ҳамда услубий жиҳатларини таҳлил этишдан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда компонент таҳлил, тавсифлаш, таснифлаш, қиёсий-тарихий, стилистик ва статистик таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Навоий ғазалиёти лексик тизими доирасида лексемаларнинг тарихий полисемантик хусусиятлари ёритилиб, ғазалларда луғавий бирликларнинг шаклий ва маъновий муносабатлари (синоним, антоним ва омонимлар)га оид лисоний компрессиянинг асимметрик ва семантик хусусиятлари очиб берилган;

шоир ғазалларида қўлланган арабча ва форсча ўзлашмалар семантикаси, уларнинг қўлланиш частотаси, ғазал матнида ўзлашмалар миқдорининг ғазал қофияси ва радифига боғлиқлиги аниқланган;

миллий тил тарихий лексиконидаги янги сўз ва тушунчаларнинг пайдо бўлиш динамикаси, эски ўзбек тилининг лексик тизимида юз берган ўзгаришлар, мумтоз шеърини матнда қўлланилган луғавий бирликлар ва уларда маънонинг воқеланиш жараёнига хос лисоний қонуниятлар метафора, метонимия, синекдоха, тобелилик сингари ҳосила маънолар доирасида ёритилган, шунингдек, фразеологизмларнинг маъновий ва даражаланиш хусусияти ҳамда ғазал мазмунини шакллантиришдаги ўрни исботланган;

Навоий ғазалларида қўлланган наботот ва ҳайвонот номлари парадигматик муносабатлари асосида уларнинг бадий нутқни шакллантиришдаги услубий-семантик имкониятлари ёритилиб, қўлланиш частотасига кўра қиёсланган ҳамда ғазалларда *гул*, *қум*, *булбул* каби фаол лексемаларнинг бадий матндаги этимологик ва функционал хусусиятлари далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

луғавий бирликларнинг полисемантик хусусиятлари асосида шоир ғазалларида метафора, метонимия, синекдоха, тобелилик каби кўчимларнинг юзага келиши, ўзлашма сўзларнинг семантик ва услубий хусусиятлари, уларнинг Навоий тилида қўлланиш тамойиллари таҳлил қилинган;

эски ўзбек тили луғат фондида янги сўз ва маънолар пайдо бўлишининг лисоний ҳамда бадий тамойиллари, бу давр лексик тизимининг тараққиёти, бадий нутқда луғавий бирликларнинг функционал хусусиятлари ёритилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги танланган мисоллар таҳлиliga диахрон асосда ёндашилганлиги, фойдаланилган лингвистик методларнинг тадқиқот мақсадига мослиги, назарий маълумотларнинг илмий манбаларга изчил асосланганлиги, фойдаланилган бадий манбаларнинг тадқиқот предметига мувофиқлиги, эришилган илмий натижаларнинг амалиётга татбиқ этилганлиги, назарий фикрлар ва уларга муносабат билдирилиши тасдиқланган.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти.

Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти диссертация натижалари, хусусан, Навоий ғазалларининг лексик-семантик хусусиятлари доирасида тилининг диахрон аспектдаги полисемия муаммолари, лексик-семантик гуруҳлар, лексик парадигмалар, фаол луғавий бирликларнинг семантик ва функционал хусусиятлари, ўзлашма сўзлар ва уларнинг ғазалларда қўлланиш тамойиллари билан боғлиқ назарий қарашлар навоийшунослик ривожига муайян даражада ҳисса қўшиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти хулосалар ва тадқиқот материалларидан олийгоҳларнинг ўзбек филологияси йўналишларида ўзбек тили тарихи, лексикология, семасиология, услубшунослик, назарий тилшунослик, лингвокультурология фанлари бўйича маъруза ва семинарлар, махсус курсларни ишлаб чиқишда, ташкил этишда, шунингдек, диссертациялар, монографиялар, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини тайёрлаш, махсус луғатларни тузишда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Тадқиқотнинг назарий тақлифлари, амалий тавсиялари ва хулосалари қуйидагиларга татбиқ этилган:

Навоий ғазалиёти лексик тизими доирасида лексемаларнинг тарихий полисемантик хусусиятлари ёритилиб, ғазалларда луғавий бирликларнинг шаклий ва маъновий муносабатлари (синоним, антоним ва омонимлар)га оид лисоний компрессиянинг асимметрик ва семантик хусусиятлари ҳақидаги хулосалардан ФА-А1-Г004 – “Қорақалпоқлар тасавурида аёл тимсоли: этнологик тадқиқотлар” номли амалий тадқиқот лойиҳасини бажаришда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлимининг 2022 йил 25 январдаги 17.01/18-сон маълумотномаси). Натижада шоир ғазалларидаги ёр тимсолининг бадиий талқинлари доирасидаги илмий қарашлар лойиҳа ишини такомиллаштиришга хизмат қилган;

шоир ғазалларида қўлланган арабча ва форсча ўзлашмалар семантикаси, уларнинг қўлланиш частотаси, ғазал матнида ўзлашмалар миқдорининг ғазал қофияси ва радифига боғлиқлиги ҳамда фразеологизмларнинг маъновий ва даражаланиш хусусиятларига кўра фарқи, ғазал мазмунини шакллантиришдаги ўрни ҳақидаги хулосалардан ФА-Ф1-Г003 “Ҳозирги қорақалпоқ тилида функционал сўз ясалиши” мавзусидаги фундаментал лойиҳа доирасида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлимининг 2022 йил 25 январдаги 17.01/17-сон маълумотномаси). Натижада эски ўзбек тилига оид сўз ясалиши функционал хусусиятлари ва лексемаларнинг семантик тараққиёти ҳақидаги хулоса ҳамда тавсиялар асосида лойиҳа назарий жиҳатдан бойитилган;

миллий тил тарихий лексиконидаги янги сўз ва тушунчаларнинг пайдо бўлиш динамикаси, эски ўзбек тилининг лексик тизимида юз берган ўзгаришлар, мумтоз шеърӣ матнда қўлланилган луғавий бирликлар ва уларда маънонинг воқеланиш жараёнига хос лисоний қонуниятлар метафора, метонимия, синекдоха, тобелилик сингари ҳосила маънолар доирасида ёритилган, шунингдек, фразеологизмларнинг маъновий ва даражаланиш хусусияти ҳамда ғазал мазмунини шакллантиришдаги ўрни борасидаги хулосалардан “Прагмалингвистика асослари” номли дарсликнинг “Тилшуносликнинг қиёсий-тарихий, систем-структур ва антропоцентрик илмий парадигмалари”, “Прагматиканинг семиотик илдизлари” мавзуларини ёритишда фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 14 августдаги 418-сон буйруғига асосан 418-043- рақамли рухсатномаси). Натижада тилнинг тарихий тараққиётида лексемаларнинг семантик ва прагматик хусусиятлари, маънонинг воқеланиш жараёнига хос лисоний қонуниятлар, уларнинг ғазал мазмунини шакллантиришдаги ўрни тўғрисидаги нуқтаи назарлардан дарсликни назарий ва амалий жиҳатдан бойитишда фойдаланилган;

Навоий ғазалларида қўлланган наботот ва ҳайвонот номлари парадигматик муносабатлари асосида уларнинг бадиий нутқни шакллантиришдаги услубий-семантик имкониятлари ёритилиб, қўлланиш частотасига кўра қиёсланган ҳамда ғазалларда *гул*, *қуш*, *булбул* каби фаол лексемаларнинг бадиий матндаги этимологик ва функционал хусусиятлари юзасидан берилган илмий хулоса ва тавсиялардан

“Матн тилшунослиги” дарслигида кенг фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 31 майдаги 237-сон буйруғига асосан 237-317-рақамли рухсатнома). Натижада мумтоз матн таҳлили доирасида келтирилган илмий маълумотлар дарсликнинг илмий-назарий жиҳатдан мукаммалашуви учун муҳим манба бўлиб хизмат қилган;

Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” ғазалларида сўзларнинг шакл ва маъно муносабатга кўра турлари (синоним, антоним ва омонимлар), ўзлашма сўзларнинг семантик, услубий-функционал хусусиятларига доир хулосалардан Фарғона вилоят телерадиокомпаниясининг 2019-2020 йилларда эфирга узатилган “Маънавият сарчашмаси”, “Абадий муҳит”, “Қадрият” кўрсатувларида, шунингдек, “Маънавият – қалб кўзгуси” радиоэшиттиришлари сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган (Фарғона вилоят телерадиокомпаниясининг 2022 йил 14 январдаги 13-сон маълумотномаси). Натижада мазкур кўрсатув ва эшиттиришлар маънавий-маърифий ҳамда миллий жиҳатдан бойиган, халқчиллиги ортган.

Тадқиқот натижаларнинг апробацияси. Тадқиқот натижалари 12 та илмий-амалий анжуман ва 3 та халқаро конференцияда маъруза шаклида баён этилган.

Тадқиқот натижаларнинг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 15 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 3 та, хорижий журналларда 2 та мақола чоп этилган.

Тадқиқотнинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, 146 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг **Кириш** қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланган, диссертациянинг мақсади ва вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, унинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Тадқиқотнинг назарий асослари ва Алишер Навоий ғазалларида лексик бирликларнинг луғавий хусусиятлари”** деб номланган биринчи боби навоийшуносликнинг лингвистик асослари, шоир ғазалларида сўзларнинг маъновий ва шаклий муносабати, синоним ва антоним бирликларнинг семантик хусусиятлари, омоним бирликлар тадқиқи масаласига бағишланган. Бобнинг “Навоийшуносликнинг лингвистик асослари” фаслида шоир асарларининг лингвистик тадқиқи доирасидаги ишлар таҳлилга тортилган.

Мустақилликдан кейин шоир асарларини ўрганишга эътибор янада кучайди. Хусусан, Навоий девонлари, ғазаллари бадиияти ва ундаги жанрлар тадқиқи “Бадоеъ ул-бидоя” девони, кексалик лирикаси, ғазалларда қофия, қофияда мантик

урғусининг берилиши, Фоний ғазаллари, ғазалларда кўнгил образи, ҳамд ғазаллари ва “Рух ул-қудс” қасидаси, ғазал мақтасида сабаб ва оқибат муносабатининг ифодаланиши, ғазалиётда тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги, ранглар рамзи, шоир шеъриятида ҳасби ҳол, самовий тимсоллар, ижодкор поэтик услуби такомилли, “Назм ул-жавоҳир” асари манбалари, шоир лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари, зоонимлар услубияти доирасида Д.Салоҳутдинова, Ҳ.Жўраев, М.Акбарова, Г.Раҳимова, Ф.Ҳайитметов, Ҳ.Эшонқулов, Д.Салоҳий, С.Сотиболдиева, Б.Зарипов, Н.Бозорова, Н.Бекова, Н.Умарова, К.Муллахўжаева, М.Ражабова, С.Ўтанова, Ҳ.Жўраевларнинг тадқиқотлари майдонга келди.

Диссертацияда Алишер Навоий асарларининг лингвистик тадқиқи доирасида А.Рустамов, Б.Бафоев, Ҳ.Мамадов, У.Санақулов И.Носиров, М.Юсупов, А.Нишон, С.Аширбоев, И.Азимов, Б.Зарипов, Т.Юлдашев, Н.Умарова, Ш.Эгамова, М.Раҳматов, З.Исақова, М.Тожибоева, Ў.Исламовларнинг тадқиқотлари таҳлил этилган.

Бобнинг “Навоий ғазалларида сўзларнинг маъновий ва шаклий муносабатлари” деб номланган 2-фаслида ғазалларда қўлланган синоним, антоним ва омоним бирликлар, уларнинг ғазал семантикасидаги ўзига хос ўрни очиқ берилган.

Ўзбек тили тарихий лексикологиясининг бош мақсади ўзбек тили лексик таркиби тараққиётининг қандай бошланганини, қандай тарихий босқичларни босиб ўтганлигини аниқлаш, алоҳида сўзлар ёки сўз гуруҳлари ва сўз категориялари пайдо бўлиши тадрижий жараёнларини белгилаш, нима сабабдан муайян сўзлар ўз ташқи шакллари ва маъноларини сезиларли ўзгаришларсиз сақлаб қолганлигини, бошқалари эса ҳам шакл, ҳам маъно нуқтаи назаридан ўзгариб кетганлигини тушунтириб бериш, ўзбек тили луғат таркибининг ички тараққиёт қонунларини тадқиқ этиш ва ўрганишдан иборат. Тилнинг лексик тараққиёти омилларини белгилашда сўзнинг маъно томонини, маъновий муносабатларини ўрганиш жуда муҳим ҳисобланади.

Алишер Навоий асарлари тилини ўрганиш орқали миллий тилнинг раванг топган олтин даври – эски ўзбек адабий тили босқичи такомилли ва ўзбек тили тараққиётидаги барча ҳолатлар юзасидан аниқ хулосалар чиқариш имкони бўлади.

Маълумки, синоним бирликлар ҳар бир тилда мавжуд. Уларнинг сони ва синонимик қаторлари диахроник ҳамда синхроник тадқиқотларда турлича. Давр ўтиши билан айрим сўзлардаги маъно ўзгариши (маънонинг торайиши, кенгайиши, бошқа контекстуал маъноларда келиши) синоним сўзлар ва синонимик қаторлар сонининг кўпайиши ёки камайишига олиб келади. А.Ҳожиев синонимлар тилнинг ифода имкониятларини кенгайтириш вазифасига бўйсунган ҳолда сўзлардаги маъновий бир хиллик ва улар устига юкланган ҳар хилликлар асосида юзага келишини таъкидлайди¹⁵. Тилда бир маънони ифодалаш учун бир нечта сўзнинг мавжудлиги синонимларнинг бир-бирига ҳар жиҳатдан тўла мос келмаслигини, улардан ҳар бири ўзига хос белги-хусусиятларга эгаллигини кўрсатади.

Ўзбек тилшунослигида синонимлар таснифи турли ёндашувлар асосида амалга оширилган. Семантик хусусиятига кўра: а) барқарор; б) ўзгарувчан;

¹⁵ Ҳожиев А. Ўша асар. – Б. 114-115.

тузилишига кўра: а) содда; б) бирикмали; в) маъно жиҳатидан яқин ва бирлашиб кетган; г) эквивалент синонимлар¹⁶; ўзаро фарқига кўра:¹⁷ а) эмоционал-экспрессив бўёққа кўра; б) услубга кўра; в) адабий тил муносабатига кўра; г) маънони даражалашга кўра фарқланувчи синонимлар гуруҳларидан иборат.

Нутқда синонимлардан фойдаланиш ўринсиз такрорларнинг олдини олишда, бадиий матнда эстетик таъсирчанликни оширишда ҳамда янги маъно-муносабатни вужудга келтиришда алоҳида аҳамиятга эга. Синонимик қаторларда, одатда, жуфтликлар бир сўз туркуми доирасида танланади. Синонимлар ва синонимик қаторларнинг сони ҳам туркумлар бўйича бир хил бўлмайди, жумладан, лексик маъно табиатига кўра, от туркумига доир синонимик қаторлар бошқа туркумларга нисбатан кўп учрайди. Масалан: *Гар малак тасбиҳи дона, хур зулфи дом эрур // Ким, бу дому донага зийрак қуш эрсанг, бўлма ром. (ФС, 428-г., 239-б.)* “Тасаввуфда маъшукани фаришта хислатли, малаксиймо, паризод, парипайкар деб тавсифлайдилар. Бу ҳам поклик ва нозикликка ишорадир, яъни таъб нозиклиги, сўз ва ифода нозиклиги, завқ ва идрок нозиклиги, феълнинг юмшоқ ва латиф бўлиши қалбнинг поклигидан нишонлардир”¹⁸.

Ғазалларда содда ва кўшма феъллардан тузилган синонимик қаторларда кўшма феълларнинг биринчи ёки иккинчи компоненти бошқа тилдан ўзлашган феъллардан танланади: *раҳм этмак – тараҳҳум айламак: Элга раҳм этман, уқубатлар била қатл айласанг // Ўз-ўзумга маҳзи ҳирмондин тараҳҳум айларам. (ФС, 430-г., 451-б.); таҳорат қилмак – таяммум айламак: ... Баҳру барда гар таҳорат, гар таяммум айларам. (ФС, 430-г., 451-б.)*

Ҳар бир адабий тилнинг бошқа тиллар билан турли алоқалари натижасида улардан сўз ўзлаштирилиши қабул қилувчи тил луғат таркибини бойитишнинг бир усули бўлиб, худди шу восита орқали синонимик қаторларнинг, улардаги сўзларнинг сони ортиб боради. Навоий асарлари тилида қўлланилган маънодош сўзлар жуда катта сонли синонимик уяларни ташкил этади.

Тадқиқотда “Фавойид ул-кибар” девонидаги дастлабки 15 та ғазал таҳлили асосида қуйидаги синонимик қаторлар аниқланди:

1-ғазалда *меъмори сунъ-соний(1), алам-ано(2), азёр-беғоналиг(3), журму гунаҳ(4), ўрта-куйдур(5)* каби синонимик қаторлар мавжуд. **Меъмори сунъ-соний** (*соний* – ишловчи, ясовчи; яратувчи: АНАИЛ, 3-жилд, 105-б.); **хайрул башар-жинси башар** [*Чунким демии хайрул башар ул ерда лоухси сано // Жинси башар йўқ огаҳинг, хуришид хоки даргаҳинг (ФК, 1-г., 6-б.); АНАИЛнинг 4-жилдида башар сўзи билан боғлиқ бирикмалар таркибида хайрул башар ифодаси учрамади, балки хайли башар шаклидаги ифода учради. Луғатда хайли башар ҳам жинси башар каби `инсоният, одам авлоди`, `инсон жамий` тарзида изоҳланган: АНАИЛ, 4-жилд, 232-б.]; **алам-ано** [Сенсиз манга матлуб эрур танда алам, жонда ано (ФК, 1-г., 6-б.); **ано** – II.1. қийинчилик, машаққат, азоб; ранж: АНАИЛ, 1-жилд, 102-б.]; **журму гунаҳ** (*Журму гунаҳлардин ўтуб, келтурма юзга қўрқутуб // Лола агар согар тутуб, мусича гар қилмиши зино. (ФК, 1-г., 6-б.)*]*

¹⁶ Фахри Камол. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1966. – Б. 79-80.

¹⁷ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – Б.116.

¹⁸ Комилов Н.Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2009. – Б. 285.

2-ғазалда *равшан-зиё(6), гам-дард(7), (бу) фигон-(бу) наво(8), йўл-тариқ-рах(9)* сингари синонимик қаторлар мавжуд. *Бир зарра оғзи рамзини ҳар кимки англади // Йўли адам тариқидуру, зоди раҳ – фано. (ФК, 2-з., 7-б.)*

3-ғазалда *дур-гавҳар(9), саргашта-овора(10), махфий-пинҳон(11)* каби синонимик қаторлар аниқланди.

4-ғазалдаги синонимик қаторлар *журму исён(12), жилва-завоё(13), шафоатгарилик-хайрул бароё(14), атоё-ҳадя-эхсон(15)* кабилардан иборат. Синонимик қатордаги айрим сўзларни таҳлил қиламиз. **Шафоатгарилик-хайрул бароё** [Гунаҳбахши сен бўлгилу журмнўи // Шафоатгарилик хайрул бароё (ФК, 4-з., 9-б.); шафоатгарилик / шафоатгир – ислоҳ қилувчи, ўртага кирувчи; воситачи/воситачилик: АНАИЛ, 3-жилд, 510-б.; хайрул-бароё – одамларнинг энг яхшиси: АНАИЛ, 3-жилд, 373-б.]; **атоё** [Ангаким атоё, тилар сендин эҳсон // Наво истаганларга сендин атоё (ФК, 4-з., 9-б.); атоё – бахшишлар, тухфалар, ҳадялар: АНАИЛ, 1-жилд, 135-б.].

5-ғазалда *усрук-махмур(16), ҳамқадам-гом(17)* синонимлари учрайди. *Гом [Гармравларга агар ҳамқадам ўлмоққа ҳадим йўқ // Ҳам аларнинг сўнгича ургали бир гом таманно (ФК, 5-з.); гом – 1.одим, қадам, юриш: АНАИЛ, 1-жилд, 406-б.].*

6-ғазалдаги синонимик қаторлар *офоқ-күёш(18), кўрунмай-иткай(19), миллат-уммат(20) қоба қавсайн-қош-ё(21)* дан иборат. **Қоба қавсайн** [қоба қавсайн (ав адно) – икки қавс (камон) масофада ёки (ундан ҳам) яқинроқ: АНАИЛ, 4-жилд, 266-б.; Навоий нетар қоба қавсайн, агар // Топа олса қошинг кеби икки ё (ФК, 6-ғ.); **миллат-уммат** [Сенинг миллатингдин чу топиб шараф // Санга уммат ўлмағни истаб русул (ФК, 6-ғ.).]

7-ғазалдаги синонимик қаторлар *шаръи-куфр(22), хор-паст-хас(23), раҳмат-шафоат(24), иззу ало(25)* кабилардир. *Иззу ало* синонимик қаторини таҳлил қилиб кўрайлик: **иззу ало** [изз – куч-қудрат; иззат, шараф; қиймат: АНАИЛ, 2-жилд, 17-б.; ало II юксаклик, олий даража: АНАИЛ, 1-жилд, 80-б.: ... Сенинг йўлунгда эса, бас, анга бу иззу ало (ФК, 7-ғ.).]

8-ғазалда шоир *одам-киши-инсон-банда(26), оғзи/тили(да)-нутқ(27), худой-ҳақ(28), залолат-разолат(29)* каби синонимик қаторларни кўллаган. **Залолат-разолат** [залолат – хорлик, пастлик, ҳақирлик, тубанлик; гумроҳлик, йўлдан озганлик: АНАИЛ, 1-жилд, 612-б.; разолат – пастлик, тубанлик, айб иш: АНАИЛ, 2-жилд, 599-б.]; *Дегил: фасодда мундин етар залолат анга // Бўлур чу бандаси, боис эрур разолат анга (ФК, 8-з.).*

10-ғазалда биргина синонимик қатор аниқланди: *хур-парий-пайкар.*

13-ғазалдаги синоним жуфтликлар *ақлу фаҳму дониш(30), қарор-ихтиёр-жазм(31), ватан-эл(32)* иборат. [Қочиб адамга борай ақлу фаҳму донишдин // Ватан боринда бу ёт эл аро не бор манга (ФК, 13-з.)]

14-ғазалдаги синонимик қатор: *табассум этмак-кулмак (33).*

11-, 12-, 15-ғазалларда синонимик қаторлар учрамади.

Ҳар бир сўз пайдо бўлишига кўра, борлиқдаги нарса-ходисани, унинг белгиси, миқдорини, ҳолати ва ҳаракатини номлайди. Синонимия ҳодисаси кенг маънода номлаш билан боғлиқ ҳолда вужудга келади.

Оламдаги барча нарсалар ўз зиддига эга бўлиб, зиддият аъзолари киши онгида бир жуфт ҳолида туради, яъни бир тушунчанинг фақат битта зидди бўлади: *яхишининг ёмондан, баланднинг пастдан* бошқа зидди йўқ.

Зидланувчи ифодалар натижасида нутқнинг таъсирчанлиги ортади, баён қилинаётган умумий фикрга нисбатан реципиентнинг қизиқиши кучаяди. Ғазалларда зиддият қуйидаги бирликлар воситасида ифодаланади:

а) сўзлар зиддияти: *беҳишт – дўзах, эгрилик – туз* каби. ... *Беҳишт* ичинда *лиқо* бўлмаса эрур *дўзах* (ҒС, 108-з., 72-б.);

б) сўз бирикмалари зиддияти: *ширин лаб – аччиғ сўз, аччиғ йиғлатур – шаккар ханд. Ғариб келмади ширин лабингга аччиғ сўз ...* (ҒС, 108-з.)

в) форсий изофалар зиддияти: *субҳи васл – шоми ҳажр* (ҒС, 332-з., 353-б.); *майи васл – захри ҳижрон* (ҒС, 95-з., 116-б.);

г) фразема / иборалар зиддияти: *жон олмак – жон бермак* (ҒС, 343-з., 364-б.);

д) гап / жумлалар зиддияти: *Мен жаҳондин кечтим-у, кечмас менинг жонимдин эл // Мен илик жондин юдум, чекмас илик қонимдин эл.* (ҒС, 370-з., 391-б.)

Ғазалларда зиддият туркийча, арабча ва форсча-тожикча сўзлар воситасида ифодаланган.

1. Ғазалларда туркий сўзлар антонимлиги.

Замон эли гар урушсуну гар ярашсунлар,

Ки не урушим алар бирла бору не ярашим. (ҒС, 396-з., 417-б.)

Юқоридаги байтда *урушсун* ва *ярашсун*, *урушим* ва *ярашим* каби лексемалар ўзаро қарама-қарши қўйилган бўлиб, биринчи мисрада буйруқ майлининг 3-шахс бирлик шаклидаги *урушсун* ва *ярашсун* феъллари зиддият аъзолари саналади. Иккинчи мисрада ҳам биринчи мисрадаги феъллар зиддияти кузатилади, бироқ бу қарама-қаршилиқ биринчи мисрадаги каби зиддият даражасида эмас. Кейинги мисрада зиддият кучсизланган, чунки *урушим* ва *ярашим* феъллари инфинитив шаклда қатъий ҳаракат тушунчасига эга эмас ва бу **-им** эгалик қўшимчаси семантикасига ҳам боғлиқ бўлади.

2. Ғазалларда арабча сўзлар антонимлиги: *Ки бўлди куфр имон бирла мамзуж* (ҒС, 95-з., 116-б.). Бу ўринда маъшуқа юзига *куфр*, зулфига *имон* тушунчалари нисбат берилмоқда. Ғазалларда арабча луғавий бирликлар асосида шаклланган антоним жуфтликлар кўп учрайди. Жумладан: *куфр-имон* (ҒС, 95-з., 116-б.); *ҳажр-васл* (ҒС, 76-з., 97-б.); *жаннат-дўзах* (ҒС, 8-з., 29-б.); *ботин-зоҳир* (ҒС, 129-з., 150-б.); *фироқ-висол* (ҒС, 465-з., 470-б.); *тасбиҳ-зуннор* (ҒС, 600-з., 621-б.)

3. Ғазалларда форсий луғавий бирликлар воситасида юзага чиққан антоним жуфтликларга *шаҳ-дарвеш* (ҒС, 453-з., 474-б.); *дўст-душман* (ҒС, 424-з., 445-б.); *шоҳ-гадо* (ҒС, 293-з., 314-б.); *хазон-бахор* (ҒС, 262-з., 283-б.); *кофур-мушк* (ҒС, 164-з., 185-б.); *паст-тул* (ҒС, 374-з., 395-б.) каби лексемаларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

Навоий ҳар доим зид тушунчани ифодаловчи сўзларни бир тил бирликлари доирасида ҳосил қилмасдан, баъзан туркий сўзни форсий сўзга, арабча сўзни форсча-тожикча сўзга зид қўяди. “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги ғазаллар мисолида

икки тил жуфтликлари зиддиятини қуйидагича кўрсатиш мумкин: **а) туркий ва форсий сўзлар зиддияти:** ўт^т-ях^ф, чучук^т-талх^ф, соғ^т-бемор^ф, тийра^ф-ёруғ^т, шах^ф-кул^т; **б) арабча ва форсча сўзлар зиддияти:** кисват^а-зарбафт^ф, зоҳир^а-нихон^ф, шўхлуғ^{ф-т}-адаб^а, беҳишт^ф – дўзах^а, шабона^ф –сахар^а ва ҳ.к. (Диссертациядаги 2-жадвал).

Шоирнинг “Фавойид ул-кибар” девонидаги дастлабки 15 та ғазал таҳлили асосида қуйидаги антоним жуфтликларни аниқлашга эришдик:

1-ғазалда: *лутфунг кунӣ-қаҳринг тунӣ(1), фақр аҳли-аҳли гино(2), фақр-гино(3), азёр-ошино(4)*; 2-ғазалда йўк; 3-ғазалда: *хориж қилмак-насиб айламак (5), рад айламак-қабул айламак (6), қабулу рад(7)*; 4-ғазалда: *қўйгунгму-чиқаргунгму(8)*; 5-ғазалда: *шоҳ-гадо(9), майи васлинг-фурқатинг ўти(10), тун-кун(11), нуру зулмат(12), субҳу шом(13)*; 6-ғазалда: *сиддику аҳли риё(14)*; 7-ғазалда: *фирдавс-чаҳи вайл(15), халоу мало(16)*. Халоу мало [халоу мало – бўшлиғу тўлалик; ҳамма вақт, доим: АНАИЛ, 3-жилд, 374-б.; Ки, бори сенсиз эмас суҳбатим халоу мало (ФК, 7-ғ.)]; 8-ғазалда: *малолат-завқ(17), зулм-адолат(18)*; 9-ғазалда: *жон олмоқ – жон бермоқ (19)* [Лаълинг оллида чекар эл жонини олғач кўзунг, // Ваҳ, не шарбатдур лабингим, жон берур бемор анга (ФК, 9-ғ.)]; 10-ғазалда йўк; 11-ғазалда: *ноумид-уммид(20), сан-ман(21)* [Шукр эрур, эй кўзки, ҳар ўқким отар ул қоши ё // Ё сангадур, ё бағирға, ё кўнгулга, ё манга (ФК, 11-ғ.)]; 12-ғазалда: *тириклик-ўлмак(22), вафо-жавр(23)*; 13-ғазалда: *висол давлати-ҳажр гуссаси(24)* (метафоралар асосидаги зиддият); 14- ва 15-ғазалда антонимлар қўлланмаган.

Ғазаллардаги антонимлар таҳлили яна шуни кўрсатдики, шоир байтларда сўзлар зиддиятига эмас, балки фикрлар зиддиятига кенг ўрин беради. Айрим ўринларда фикрий қаршилангириш антонимлар орқали воқеланади.

Омонимия бир хил шаклдаги тил бирликларининг маъно жиҳатдан фарқ қилишидир. У тарихий равишда полисемия, сўз ва унинг шаклланиш жараёнлари парчаланиши орқали ривожланади. “Омонимлар ҳам синоним, антоним сўзлар каби тилда маълум бир тизимни ташкил этувчи лексик-семантик категория ҳисобланиб, бадий матнда улардан алоҳида поэтик фаоллашув воситаси сифатида фойдаланилади”¹⁹.

Навоий омонимлар ва уларнинг шеърятдаги ўрни ҳақида ўзининг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида шундай фикрларни баён қилади: “... *форсидин кўпроқ тажнис омиз лафз ва ийҳом ангез нукта борки, назмга мужсиби зеб ва зийнат боиси такаллуф ва санъатдур. Масалан: от лафзики, бир маъниси аламдур, яна бир маъниси марқабдур ва яна бир маъниси амрдурки, тошни ё ўқни от, деб буюргайлар*”²⁰.

Муаллиф “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида *ит, туш, ёқ* каби омоним сўзларнинг 3 та шаклдошлари; *бор, согин* сўзларининг 5та маъноси; *туз ва кўк* омонимлари ва улар англатган маънолар ҳақида шундай дейди: “*Бу навъ алфоз ҳамки, уч маъни ва тўрт маъни ва ортузроқким ирода қилса бўлғай, кўп борки,*

¹⁹ Абдувалиева Д. Навоий тарихий асарлари лексикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. –Тошкент, 2017. – Б. 109.

²⁰ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Муҳокамат ул-луғатайн. III том. – Тошкент: ЎДН, 1948. – 182 б.

форсий алфозда андоқ йўқтур”.²¹ Асарда *согин* сўзининг маъноси куйидагича изоҳланади: “Ва андоқ лафз топилурки, беш маъноси бўлғай, *согин* лафзидекки, бир маъноси “ёд қилмоққа амр”дур ва бири “сутлук қўй оти”дур ва “ишқ масти” ва “мажнуни” ва “бемори” муқобаласида *согин* деса, ҳар бирига итлоқ қилса бўлур”²².

Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида омонимлик иккита, кўпи билан бешта сўздан ташкил топади. Демак, ҳозирги тилимиздаги ҳолат Алишер Навоий қўллаган омоним сўзлардаги кабидир. Дастлабки туркий омонимлар миқдорини профессор М.Миртожиев қирғиз тилида 53 та, ҳозирги ўзбек тилида эса 51 та эканлигини таъкидлайди²³.

Шоир куйидаги байтда туркий омонимлардан *қўй* ва *ол* сўзларини қўллаб, шаклдошлик асосида ифодада сўз ўйинидан фойдаланади: *Бош қўяй дедим оёғи туфроғига деди: “қўй” // Бўса истаб лаъли рангин сўрдум, эрса деди: “ол”*. (ФС, 385-з., 406-б.) Байтда учта лексема орқали омоним бирликлар шаклланганлигини кўриш мумкин: *қўй* (*ундов ва феъл омонимлиги*), *сўр* (*феъл ва феъл омонимлиги*), *ол* (*сифат ва феъл омонимлиги*). Бу ўринда қўймоқ феълнинг экспликация (очиқ) ифодаси мавжуд, ундов сўзнинг маъноси эса импликация (яширин) хусусиятига эга.

Куйидаги байтда *аёғ* сўзидан фойдаланиб шоир ўз фикрини яширин ифода этади: *Аёгинг туфрогин ўпсам басдур // Бер аёгингни десам – тарки адаб*. (ФК, 44-з.) Ҳар икки мисрадаги ўзаро шаклдош *аёғ* сўзлари турли тушунчаларни ифодалайди, яъни биринчи мисрадаги *аёғ* сўзи `оёқ` маъносини, иккинчи мисрадаги *аёғ* эса `қадах` маъносини англатади. Иккинчи мисрадаги *аёғ* сўзи нафақат `қадах`, балки `оёқ` маъносини ҳам ифода этмоқда. Шу ўринда таъкидлаш керакки, шоир 2-маънога (`оёқ` қа) ишора қилиш учун биринчи мисрада *аёғ* сўзини ҳам қўллайди.

Байтда бу каби қаватланган маънолар асосида информацияни сиқик ҳолда шакллантириш ва лаконик тарзда ифодалаш ҳисобига асимметрия ҳосил қилинади: “... нутқ вазиятидан келиб чиққан ҳолда, информацияни сиқик ҳолда шакллантириш (*информацион компрессия*) ва уни тилда лаконик (фикрни қисқа, ихчам, аниқ ва лўнда ифодалаш) тарзда ифодалаш, яъни *лисоний компрессия* (С.Н.Ордынская) ҳам асимметрик ҳолатга мисол бўла олади. Лаконизмда фикрни сиқик, ихчам, “минг маънони бир нуқтага жо этиб” ифодалаш назарда тутилади”²⁴.

Профессор М.Миртожиев *кун* сўзини тобелилик асосидаги ном кўчишига мисол қилиб келтиради. “Фавойид ул-кибар” девонидаги 189-ғазалнинг 4-байтида қўлланган *кун* сўзи ҳам “куёш”, ҳам “кун” маъносини англатади: *Не кунки юзини кўрсам, тушумга кирса не тонг // Куёшқа боқсаю кўз юмса ҳам куёш кўрунур* (ФК, 189-з.) Бу ўринда 1-мисра мазмунини икки хил тушуниш мумкин, яъни: эксплицит – очиқ (экспликация): “*Қай кун юзини кўрсам, агар тушимга кирса, ажабланадиган жойи йўқ*”; имплицит – яширин (импликация): “*Қандай куёш бўлдики, юзини кўрсам, тушларимга ҳам кириб чиқса*”.

Шоир омонимларни қўллашда матнда сўзнинг яширин маъносига ишора қилувчи асосий сўздан ҳам фойдаланади. Бу эса маънонинг зуҳури каби намоён бўлади.

²¹ Алишер Навоий. Ўша асар. – Б.183.

²² Алишер Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. III том. – Тошкент: ЎДН, 1948. – Б.58.

²³ Миртожиев М. Ўзбек тилида лексик омоним манбалари. – Тошкент: Фан, 2014. – 26 б.

²⁴ Нурмонов А., Раҳимов А. Лингво-синергетикага кириш. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б.75-76.

Диссертациянинг иккинчи боби “Алишер Навоий ғазалларида қўлланган луғавий бирликларнинг семантик ва функционал хусусиятлари” деб номланган бўлиб, бобнинг биринчи фасли сўз семантик структурасидаги ўзгаришлар тадқиқига бағишланган.

Жуда қадимданок тилдаги кўп маънолилиқ, маъно кўчиш ҳодисаси олимлар эътиборини ўзига тортиб келди, чунки “кўп маънолилиқ ... ахборот матнининг пухта ва пишиқ тузилишга эга бўлишига асос яратади”²⁵.

Тилшунослиқ илмида кўчма маъно ифодалашнинг уч тури – метафора, метонимия, синекдоха (Ж.Марузо); олти тури – метафора, вазифадошлиқ, эмоционаллик, метонимия (синекдоха унинг таркибига киритилади), халқ этимологияси, алоқадорлик (Л.А.Булаховский); икки тури — метафора ва метонимия (К.А.Левковская); тўрт тури – метафора, метонимия, эвфемизм, гипербола (А.М.Райевская); уч тури – ўхшашлик (метафора), ёндошлиқ (метафора), вазифадошлиқ ҳодисалари (Н.М.Шанский) фарқланади. Аксарият ишларда синекдоха метонимиянинг бир тури сифатида қайд этилади (Д.Н.Шмелев) ёки алоҳида тур сифатида ажратилади (А.А.Реформатский)²⁶. М.Миртожиев кўчимларнинг бешинчи турини ҳам қайд этади ва бу тил ҳодисасини *тобелилик* деб атайди.

Бобнинг иккинчи фасли “Шоир ғазалларида ҳосила маънонинг юзага келиш усуллари” деб номланган.

Метафора ҳосила маъно юзага келишининг ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референтлари ўзаро ўхшаш келишига асосланади²⁷. Метафора ҳосила маъно юзага келиши ҳодисаларининг энг фаоли ҳисобланади. Аристотель таърифига кўра, метафора “сўз маъносининг жинсдан турга, турдан жинсга ёхуд турдан турга ёки муқобиллик асосида кўчирилиши”²⁸ демакдир.

XX асрнинг сўнгги чорагида бу ҳодиса инсон когнитив фаолияти билан боғлиқлиги ҳақидаги фикрлар илгари сурилди. М.Жонсон фикрича, номаълум ва нотаниш предметни тасаввур қилишда бизга жуда яхши таниш бўлган ҳамда сенсор ҳиссиётларимиз билан боғлиқ бўлган образни танлай олиш ўринли метафорани юзага келтиради²⁹.

Ғазалларда *тиш қадамоқ, лаъли* (ФС, 417-ғ., 438-б.), *хазон, лолайи ашк* (ФС, 421-ғ., 442-б.), *лола қилмоқ* (ФС, 437-ғ., 458-б.) каби метафорик ифодалар ҳаракат, ҳолат, воқелиқ, предмет ва шахсни қайта номлайди ҳамда уларни идрокимизда янги ном остида воқелантиради. Ғазал матнларида метафораларнинг айрим турлари фаол ҳисобланади, хусусан: а) фитонимлар воситасида ифодаланган метафоралар (*гул* сўзи фаоллиги кузатилади): *Сен кеби бир гул топилмас кезса юз гулшан аро...* (НШ, 38-ғ., 43-б.); б) осмон жисмлари номлари воситасида ифодаланган метафоралар (ой ва қуёш сўзлари фаоллиги кузатилади): *Навоий, ул ой ҳажрида туну кун* (БВ, 14-ғ.19-б.)

²⁵ Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент: ЎзМЭ, 2013. – Б.105.

²⁶ Бу ҳақда қаранг: Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент, 2010.

²⁷ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент, 2010. – Б.94.

²⁸ Аристотель. Поэтика. – Л., 1927. – С. 39.

²⁹ Қаранг: Будаев Э.В. Становление когнитивной теории метафоры // Лингвокультуроология. Выпуск II. – Екатеринбург, 2007. – С.16-32.

Метонимия номдошловчи билан номдошланувчи ўртасидаги алоқадорлик туфайли кўчма маъно ҳосил бўлишидир. Тилда метонимия фикрни лўнда, ифодали, таъсирчан баён қилиш усулларида бири сифатида юзага келади. Илмий адабиётларда бу ҳодисанинг тур ва типлари ҳақида асосан бир хил таъриф келтирилади.

Навоий ғазалларида метонимия бошқа кўчим турларига нисбатан жуда оз миқдорни ташкил этади. Масалан, ғазалларда кўз (‘кўз ёш’: ҒС, 402-ғ.), *анжуман* (‘мажлис аҳли’: НШ, 313-ғ., 318-б.), *соғар* (‘май’) сўзлари воситасида ифодаланган метонимик маъноларни учратиш мумкин: *Жаҳон базмида меҳмонсен, ики-уч соғар ичкач, кўп ...* (БВ, 316-ғ., 321-б.) Мазкур байтда *соғар* (‘қадах’) ифодаловчисининг ‘май’ ифодаланмиши ўзаро адоқадорлик асосида юзага чиқмоқда.

Синекдоха “бир предмет номининг бошқа предметга бутун ва қисм муносабати асосида кўчиши, бутуннинг номи қисмнинг номи ва аксинча бўлиб қолиши”³⁰ дир. Замонавий тилшуносликда синекдоха табиатига хос, лекин тил илмида эътибор қаратилмаган 3-ифода ҳақида ҳам фикр юритилади³¹. 3-ифода бирлик орқали “кўплик” маъносининг ифодаланишидир. Когнитив ёндашувда синекдоханинг бу 3 турини қуйидагича моделлаштириш мумкин.

4-жадвал. Синекдоханинг когнитив моделлари

КОГНИТИВ МОДЕЛНОМИ	КОГНИТИВ МОДЕЛЛАР	НИМА НИМАНИНГ ИФОДАСИ
СИНЕКДОХА [1]	ҚИСМ [ифодаловчи] = ‘БУТУН’ [ифодаланмиш]	қисм бутуннинг
СИНЕКДОХА [2]	БУТУН [ифодаловчи] = ‘ҚИСМ’ [ифодаланмиш]	бутун қисмнинг
СИНЕКДОХА [3]	БИРЛИК [ифодаловчи] = ‘КЎПЛИК’ [ифодаланмиш]	бирлик кўпликнинг

Қуйида шоир ғазалларини синекдоханинг когнитив моделлари бўйича таҳлил қиламиз.

СИНЕКДОХА [1] когнитив моделига кўра қисм орқали бутун ифодаланади, бунда ифодаловчи – қисм, ифодаланмиш бутун мақомида бўлади.

ҚИСМ [кўз, эгма қош] = ‘БУТУН’ [‘инсон/комил инсон/ошиқ’; ‘ёр’]: 1) ... Кўптур қора кўзлар ичра беморинг (ҒК, 345-ғ.); 2) Чун вафосиздур қора кўзлар санга ҳам, эй кўнгул // Мумкин эрмастурки, ул кўзи қоро қилғай вафо (НШ, 39-ғ., 44-б.); 3) ... Ё ёшурмиш ул қора кўз оразин гулгун паранд. (НШ, 116-ғ., 121-б.) Мазкур мисолларда кўз лексемаси воситасида қисм орқали бутун номланган бўлиб, у ‘инсон’ тушунчасини ифодалайди. 1-мисолда ифодаловчи ‘инсон/комил инсон/ошиқ’ ифодаланмишига, 2- ва 3- мисолдаги ифодаловчи ‘ёр’ ифодаланмишига эга.

Диссертацияда *ҚИСМ* [чехра, юз, ораз, рухсор] = ‘БУТУН’ [‘ёр’]; *ҚИСМ* [қомат] = ‘БУТУН’ [‘бенуқсон ёр’] моделларига оид мисоллар таҳлил қилинган.

СИНЕКДОХА [2] когнитив моделига кўра бутун орқали қисм ифодаланади,

³⁰ Ҳожиев А.П. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти (www.ziyouz.com kutubxonasi). – Б. 88.

³¹ Дедахонова М. Модерн шериятида маъно кўчишининг лингвокогнитив аспекти: Фалс. бўй. филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2021. – Б.26.

бунда ифодаловчи – бутун, ифодаланмиш қисмдир: *БУТУН* [қўл, илиз] = `ҚИСМ` [бармоқ]: Керакки қўймаса бир дам пиёлани қўлидин... (НШ, 300-ғ., 305-б.); Кўргач ани хайратдин илгимники тишлабмен ... (БВ, 317-ғ., 322-б.); *БУТУН* [бош] = `ҚИСМ` [соч]: Оқартиб ишқ бошимни, ниҳон бўлди сариғ чехрам ... (БВ, 126). Мазкур мисрада *бошим* бирикмаси синекдоха маъносига эга. Бу бутун-қисм муносабатида *соч* маъноси бош сўзининг ҳосила маъноси асосида шаклланган. *Бош* сўзининг *соч* маъносига матндаги *оқартиб* феъли ҳам ишора қилмоқда.

СИНЕКДОХА [3] когнитив моделига кўра бирлик орқали кўплик ифодаланади, бунда ифодаловчи – бирлик; ифодаланмиш – кўпликдир: *БИРЛИК* [бани одам/инсон боласи] = `КўПЛИК` [инсон болалари/жамики одамзод]: Юз жон бериб, вафо бани одамда топмадинг ... (БВ, 489-ғ., 494-б.).

Шоир ғазалларида синекдоха асосида *эма қош* ифодаси орқали ҳам `ёр` тушунчаси ифодаланган: *Навоийнинг бу намози не навъ экин, ё раб, // Ки сажда вақти кўзига ул эма қош кўрунур.* (ФК, 189-ғ., 194-б.)

М.Миртожиев қайдича, тобелилик фақат от туркумига хос бўлиб, унинг миқдори чегаралангандир. Олим кўчимнинг бу турига фақат *қариш(ч)*, *кун* ва *мушт* сўзларини мисол келтириш билан чекланади. Навоий ғазалларида тобелилик асосида вужудга келган *мушт* сўзининг `зарб` ҳосила маъносини қуйидаги байт мисолида кўриш мумкин: *Қамар юзинда мушту кочдин кўрдум асар ҳар ён // Ҳамоно ул қуёш бадмаст бўлгонда талошибдур* (БВ, 144-ғ., 149-б.). Ғазал мазмунига кўра, ойнинг юзидаги доғлар мушт (`зарба`) ва коч (форс. `гарданига шапатилаб уриш`) дан қолган издир ва ҳамонки шундай экан, бу муштлашув қуёш бадмастлигида бўлиб ўтган. Байтнинг объектив мазмунидан келиб чиқадиган иккинчи мисрадаги импликация эса қуйидагича: “*Агар қуёш бадмаст бўлмаса, ой билан бундай қаттиқ муштлашув бўлмас эди*”. Бу имплицатив мазмун навбатдаги импликацияни шакллантиради: “*Қуёш, яъни ёр мастлигида бадфеъл бўлиб қолади*”.

Бобнинг учинчи фаслида Навоий ғазалларида қўлланган арабча ва форсча-тожикча ўзлашмаларнинг лексик-семантик хусусиятларига эътибор қаратилган.

Халқлар ўртасида, тушунчани, бинобарин, сўзларни ўзаро алмашиш зарурияти олдиндан бор ва давом этиб келмоқда. Бир тилдан бошқа тилга, жумладан, бошқа тиллардан ўзбек тилига сўз ўзлашиши ёзма ёки оғзаки кўринишда юз беради. Масалан, арабча ўзлашмаларнинг кўпчилик қисми ёзма манбалар орқали ўзлашган бўлса, тожикча сўзларнинг ўзлашишида эса оғзаки нутқ ҳам муҳим роль ўйнаган.

Ўзбек тилидаги арабча луғавий ўзлашмалар салмоқ жиҳатидан форс-тожикча ўзлашмалар қатламидан кейинги ўринда туради. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да (беш жилдлик) 2450 та арабча ўзлашма лексемалар мавжуд³². Навоий яшаган даврда эса бу кўрсаткич анчагина салмоқли бўлиб, ҳозирда бу ўзлашмаларнинг кўпчилиги истеъмолдан чиқиб кетган.

Шоир ғазалларида арабча сўзларнинг тасаввуфий истилоҳлар сифатида қўлланиши кузатилади. Бу истилоҳлар орқали Навоий мажозий маъноларни ифодалайди. “... Умуман, тасаввуф луғатида ҳамма сўзлар мажозий маъноларда ишлатилиши шоирнинг тил бойликларини хилма-хил шеърый санъатлар билан

³² Хасанова Д. Арабча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили номинатив ва дериватив тизимидаги ўрни: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. –Тошкент, 2011. – Б.22.

уйгунлаштириш ва мукаммал назм яратиш имкониятларини бекиёс даражада кенгайтиради”³³. *Анкабуте* шоирнинг ошиқона ғазалларида турли мажозий маъноларда қўлланувчи фаол зоонимдир. *Анкабуте* – ўргумчак, ўргамчи, ин ясаган ўргимчак³⁴ демакдир: ... *Анкабуте ришта осқон бўлса ҳар деворга. (БВ, 542-ғ., 547-б.)* Бу ўринда “*Маҳбуб ёрига зорланганда шу қадар заифлашадики, қулбасида ўрнидан турмоқ истаса, унга деворга осилган ўргимчак тўрлари мадад бўлади*” тарзидаги муболағанинг ғулув тури қўлланади.

“Бадоеъ ул-васат” девонининг 280-ғазал қофиясининг араб тили лексик элементларидан танланганлиги боис байтда қўлланган арабизмлар матн лексикасининг катта қисмини ташкил этганлигини кўриш мумкин. *Дайр^а нури^а хидматида^а қилса ҳар хаммор^а шарт^а (7:4) // Ким белин руст айлагай, аввал^а эрур зуннор^а шарт^а (8:3)* матласи билан бошланувчи мазкур ғазалда жами 120 та сўз иштирок этган бўлиб, улар таркибида арабизмлар ҳиссаси 41тага тўғри келади. Бу эса ғазал лексик тизимининг 30% ни ташкил этади. Арабизмлардан айримлари ўзбек тилига флектив шаклда ўзлашган бўлиб, уларнинг ғазалларда қўлланиш частотаси аниқланган (диссертацияда 5-жадвал).

Ўзбек адабий тилига форс-тожик тилидан кирган сўзларнинг XIV-XV асрлар орасида анча кўп бўлгани кузатилади ва бу ўзлашмалар ҳозирги ўзбек адабий тилида деярли учрамайди. Масалан, Алишер Навоий тилида ишлатилган қуйидаги тожикча сўзлар ҳозирда истеъмолдан чиққан: *авранг* (тахт), *анбаркаш* (хас-чўп, ахлат ташувчи), *ангабин* (асал, бол), *бадрақа* (йўл бошловчи, карвон бошлиғи), *беша* (тўқай, чангалзор), *газистон* (юлғунзор).

Форс-тожик тилининг ўз давридаги юқори нуфузи ҳақида Навоий шундай ёзади: “... *турк улусининг хуштаблари мажмуни сарт тили ила назм айтқайлар ва билкул турк тили била айтмагайлар, балки кўпи айтмагайлар ва айтсалар ҳам сорт турк тили била назм айтқондек фасиҳ турклар қошида ўқуй ва ўтқара олмагайлар ва ўқусалар ҳар лафзлариға юз айб топилгай ва ҳар таркиблариға юз эътироз ворид бўлгай*”³⁵.

Диссертацияда “Фавойид ул-кибар” девонидаги 5-ғазал мисолида форсча ва арабча сўзлар нисбати аниқланди. Ғазал жами 127та сўздан ташкил топган бўлиб, улардан 36 таси арабча, 23 таси эса форс тилига мансуб. Қолган лексик бирликлар туркий қатламга мансуб. Туркий қатламнинг асосий таркиби ундов сўзлар, кўмакчи ва боғловчилар ҳиссасига тўғри келишини таъкидлаш зарур. Ушбу миқдорни барча ғазаллар учун бирдек деб бўлмайди, чунки ғазалларда ўзлашмалар миқдор жиҳатдан кескин фарқланади. Чунончи, юқоридаги ғазал матласи қуйидаги байт билан бошланади: *Эй, кўнгул ичра май^фи васл^а инг учун ком^ф таманно^а (8:2^а; 2^ф), // Жон^фга ҳам фурқат^аинг ўти аро бу хом^ф таманно^а (8:2^а; 2).* Бу ўринда байтдаги статистик таҳлил қавс ичида аввал умумий сўз, сўнг арабча ва форсча ўзлашмалар миқдори тартибида келтирилган.

Тадқиқотимиз давомида шу маълум бўлдики, қофия тизими шоир ғазаллари матнининг айнан қайси тил бирликларидан танланиши муаммосини ҳал этади.

³³ Қодиров П. Тил ва эл. – Тошкент, 2005. – Б.116.

³⁴ Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент.: Фан, 1993. – Б. 21.

³⁵ Ўша асар. – Б. 12.

Ғазал таркибининг марказий унсури бўлган қофияга мувофиқ равишда ғазал таркибидаги луғавий бирликлар (ўз ва ўзлашган қатлам унсурлари) танланади.

Иккинчи боб сўнги фаслида ғазаллар семантикасида ибораларнинг ўрнига эътибор қаратилди. Ўтган асрнинг иккинчи ярмидан тилшунослик илмида фразеология моҳияти ва мундарижаси борасидаги икки хил талқин вужудга келди. Биринчи талқинга кўра, фразеологизм атамаси остида тилнинг барча турғун бирикмалари бирлаштирилди³⁶, улар таркибига мақоллар, маталлар, идиоматик бирликлар ва бошқалар киритилди. Бу бирликлар “турғунлик”, “тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлишлик” белгилари асосида бирлашади. Иккинчи талқинга кўра, бу атама остида мақол, матал сингари бирликлардан фарқланувчи алоҳида бирликлар назарда тутилди³⁷. Фразеологик бирлик бирдан ортиқ лексик негиздан таркиб топган бўлиб, тузилиши жиҳатидан бирикмага, гапга тенг, мазмунан сўзга эквивалент, яхлитлигича устама кўчма маъно англатувчи луғавий бирликдир.

Навоий ўз ғазалларида ибораларга ҳам кенг ўрин беради. Бадиий услубда иборалардан фойдаланиш нутқни ўткир ва таъсирчан қилади. Шоир ғазалларида фразеологик бирликларнинг қуйидаги кўринишлари учрайди: *тилимни лол эт[иб]* (ФС, 263-з.); *олур ҳуш[унг/ни]* (ФС, 263-з.); *жон етти озг[ум/га]* (ФС, 263-з.); *машаққат чек[ти/м]* (ФС, 311-з.); *жон талаш[ман]* (ФС, 320-з.); *силк этак* (ФС, 325-з.); *кулини кўкка совур[динг]* (ФС, 354-з.); *тошдек кўнгл[и/н/ [он/инг]* мум қил (ФС, 380); *кўнгли[(ни) мендин] сову[т]* (ФС, 354-з.); *кўнгл[и/н анинг]* мум қил (ФС, 381-з.); *тушти кўз[ум] кўз[унг/га]* (НШ, 220-з.). Шунингдек, *кўз(ум) наззорадин тўрт ўлмак, юз қаролиг, бош оқармак, кўнгл(ум) очилмак, панд бермак, жон бермак, ики юзлик* каби фраземалар ҳам шулар жумласидандир.

Ғазал байтларида шакл ва маъно муносабатига кўра кўп маъноли, омоним ва синоним ибораларни учратиш мумкин. Масалан, *паймонаси тўлмоқ* омоним фраземасини қуйидаги мисолда икки хил маънода тушуниш мумкин: а) май билан *қадҳимиз* тўлади (сўз бирикмаси); б) *май билан паймонамиз тўлади (ибора): Оби ҳайвон бирла гўёким тўлар паймонамиз.* (ФС, 211-з, 232-б.)

Ибораларнинг синонимия ва вариантларга бойлиги уларнинг услубий имкониятларини янада кенгайтиради ва бундай иборалар ўзаро образлилик даражасига кўра фарқланади: *Кўнглакин чок айламини андуҳдин гул, чун яқо // Чок қилса найласун булбулнинг ўлмай кўкси чок* (ФС, 329-з, 350-б.)

Иборалар категориал семаси доирасида туркумлик семасини – “предметлик”, “жараёнлик” ва “белгилик” семаларини намоён этади (диссертацияда 8-жадвал). Бу семалар орасида “жараёнлик” семаси кўп учрайди: *Лабинг кўргач илигим тишларам ҳар дам таҳайюрдин...* (ФС, 452-з., 473-б.) Фразеологизмлар мазмуний мундарижасида категориал семадан ташқари, градуал семалар ҳам мавжуд. Масалан, *кўкси чок ўлмак, яқо чок қилмак* ва *кўнглакин чок айламак* фразеологизмлари градуал семага эга.

7-жадвал. Иборалар вариантлигида семантик даражаланиш.

³⁶ Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Изв. АН Казах. Серия Филология и искусствоведения. Вып. I-II. Алма-ата, 1954. – С.9.

³⁷ Рўзикулова М. Ўзбек тилида идиомалар: Филол. фанл. номз...дисс. автореф. Самарқанд, 1966. – Б.18. Бу ҳақда қаранг: Ганиева Ш. Ўзбек фразеологизмлари структураси (шаклий ва мазмуний моделлаштириш): PhD диссертацияси. – Фарғона, 2017).

№	<i>Градуал семалар</i>	<i>1-қуйи даража (кучсизроқ)</i>	<i>2-ўрта даража (кучлироқ)</i>	<i>3-юқори даража (кучли)</i>
	<i>Иборалар (лексик вариантли)</i>			
1	<i>Кўкси чок ўлмак</i>			+
2	<i>Яқо чок қилмак</i>		+	
3	<i>Кўнглакин чок айламак</i>	+		

Диссертациянинг “Алишер Навоий ғазалларида қўлланган фаол луғавий бирликларнинг парадигматик муносабати ва услубий хусусиятлари” деб номланган учинчи бобда ғазалларда қўлланган наботот ва ҳайвонот номларининг семантик ва услубий жиҳатлари ёритилган.

Маълумки, ўсимлик номлари парадигмасида *наботот* сўзи араб тилидан ўзлашган бўлиб, *набот* асосидан ясалган сўзлар “ўсмоқ”, “ўсиш”, “пишиб етилмоқ” каби маъноларни билдиради³⁸. Тил илмида наботот сўзининг муқобили бўлган фитоним (юнонча *phyton* – ўсимлик + *onim* – ном) термини остида барча ўсимлик номлари тушунилади.

“Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да 300 дан ортиқ³⁹ ўсимлик номлари учрайди. Булар орасида гул лексемаси ғазалларда фаол фитоним ҳисобланади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да келтирилган *гул* асосли лексемалардан айримлари семантик жиҳатдан *гул* сўзининг луғавий маъноси билан боғланмайди. Жумладан, *гул етим* (отасидан айрилиб, онаси билан қолган *етим* қиз ёки бола)⁴⁰, *гулмих*⁴¹ (ф. – катта *қалпоқли* мих; *козиқ*), *гулмоҳи*⁴² (ф. – гулбалиқ лососсимонлар оиласига мансуб, тоғ сувларида яшайдиган *холдор* балиқ) сўзлари форс тилидан ўзлашган дериват сифатида *гул* сўзи семантикасига хос бўлмаган тушунча ва маъноларни ифодалайди. Ғазалларда *гул* парадигмаси⁴³ да *гулбор* (*гул ёғдирувчи*), *гулбонг* (*баланд овоз билан нола тортиши, хушовоз билан сайраши*), *гулбун* (*гул тупи*), *гулгуна* (*уна-элик*), *гулжабин* (*гул пешона, очиқ пешона*), *гулқирдор* (*гулдай, гул каби*), *гулогин* (*гулдор*), *гулгуна* (*уна-элик, зийнат*) каби сўзлар учрайди.

Наботот номлари кўчимлар яратишда, бадий матнга хос экспрессия ва эмоционалликни таъминлашда иштирок этадиган лексик бирликлардан саналади. Бу хусусият Навоий шеърляти учун ҳам хос. Гул сўзи иштирокидаги тасвир воситалари ғазалларда ранг-барангдир. Улар:

I. *Гул* сўзи воситасида ифодаланган **ўхшатишлар**: а) *тўғридан-тўғри ўхшатиши*: ... *Булбул била гулдек икимизга ватан эрди* (ФК, 604-ғ., 609-б.); б) *инкор қилиши* (*ружувъ*) *орқали ўхшатиши*: *Ё раб, бу не гулдурким, бошига чечак санчар ...* (ФС, 180-ғ., 201-б.); II. *Гул* сўзи воситасида ифодаланган **метафоралар**: а) *юз учун эталон*: *Гул уза шабнам сочибсен, кўргузуб сунбулда печ* (ФК, 644-ғ., 650-б.); б) (*умуман*) *ёр учун эталон*: *Тоза гул дейму сени, сарвиравон дейму сени?!* (ФК, 643-

³⁸ Бафоев Б. Кўхна сўзлар тарихи. – Тошкент, 1991. – Б.63.

³⁹ Усмонова М. Алишер Навоий асарларида ўсимлик номлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2011. – № 2. – Б.94-95.

⁴⁰ ЎТИЛ. 5 жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2006. – Б.519.

⁴¹ ЎТИЛ. Ўша китоб. – Б.520.

⁴² ЎТИЛ. Ўша китоб. – Б.520.

⁴³ Журабаева З. Алишер Навоий ижодида гул билан боғлиқ лексемаларнинг ифодаланиши // Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий - маърифий тараққиётидаги ўрни. Халқаро илмий анжуман материаллари. – Навоий, 2017.

г., 649-б.) Ғазалларда *гул(гунча) сўзи воситасидаги жонлантиришлар*: Чун оқиб, гул очилиб, гунча бутуб. (НШ, 66-г., 71-б.); *сифатлаш(эпитет)лар*: а) *содда эпитет*: Гул *юзунг кўргач тутар ўз ҳолига мотам баҳор* (ФС, 155-г., 176-б.); б) *бирикма шаклидаги эпитетлар*: Ким экин майдонда, ё раб, ул *тўни гулгун йигит* (НШ, 80-г., 85-б.) кўп учрайди. Шунини ҳам таъкидлаш керакки, гул асосли *гулгун* сўзи ғазалларда *йигит* лексемасига ҳам эпитет бўла олади.

Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида паррандалар сирасида ўрдак турларидан *čörkâ-yü erkâ va suqsur-u almabaš va čaqirqanat-u temürqanat va alalağavî alarökâ va bağçal* номларини келтириб, уларнинг етмиш хилга боришини, сарт уларнинг барчасини фақат *turgäbi* дейишини⁴⁴ қайд этади.

Куш лексемаси ғазалларда фаол қўлланиши билан ажралиб туради (диссертацияда 9-жадвал). Ғазалларда фаол куш номларидан *кабутар*, *анқо* ва *булбул* лексемалари учрайди. Масалан: *Номаи ҳажрим кабутар парларин гар ўртамас* (БВ, 186-г., 191-б.) “*Кабутар* дунё мифологиясида ‘руҳ’, ‘тинчлик’ тушунчасини англатади. ... “Лисон ут-тайр”да *кабутар уй-жойига асир бўлган одам ёки вужудига асир нотавон руҳ* тимсолида талқин қилинади. Навоий ғазалларида ҳам бу тимсол ‘*инсон кўнгли*’ ёки ‘*жонига*’ муқояса қилинади⁴⁵: ... Ул *кабутарким, қабақ ичинда қилгай изтироб* (ФС, 43-г., 64-б.). Ғазалларда фаол куш номларидан *анқо* “ирфон фалсафасида *комил инсон тимсоли*”⁴⁶ни ифодаласа (*Тилар кўнглум қуши анқодин ўтсам нари юз водий*: ФС, 133-г., 164-б.), “Нафоис ул-фунун” асарида эса *анқо* “боши одам қиёфасида, бўйни ва қанотлари узун куш”⁴⁷ кўринишида тасвирланади. Шоир булбулни “ишқ йўлида фарёд чекувчи, яъни суқр йўлидаги ошиқ – соликка қиёслайди... “Лисон ут-тайр”да эса ‘зоҳирий гўзалликка, ўткинчи жилога мафтун киши’ тимсолида қўллайди⁴⁸: *Бу богнинг булбуллари гар билсалар, хуш панд эрур* (ФС, 135-г., 156-б.). “Булбул дейдики ... Мен аслида инсонга хос сифатлар – эркак ва аёлликдан эмас, гулга ошиқлик онасидан туғилдим. Ишқим ҳам, ақлим ҳам туғма. ... Самода чарх уриб парвоз этган булбул “Қизил гул менинг теримдан яратилди”, деганни қайдан билсин⁴⁹.”

Шоир ғазалларида *ит* лексемаси ҳам фаол зоонимлардан бўлиб, Навоий ижодида у ‘вафо ва садоқат, рақиб, нафс, валийлар’⁵⁰ маъносида қўлланилган. Куйидаги байтда ушбу зооним “Қомусий луғат”⁵¹да қайд этилмаган ‘кўриқчи’, ‘хамроҳ’ маъноларини ҳам ифода этган: *Гар Навоийга даводур унунг, эй ёр ити // Ҳординг эркинки, тонг отқунча хурарсен охир*. (БВ, 172-г., 177-б.)

Ғазалларда *эшак* лексемаси халқ тилидаги ибратли фикрни эслатиш, қиёсни кучайтириш мақсадида қўлланилган: *Соқоли шайхи риёйга гарчи келди ҳаром // Вале куларга эшак бўйинига керак гужгов*. (БВ, 517-г., 522-б.) Бу ўринда *гужгов* – “эшакнинг бўйнига осиб қўйиладиган мунчоқ ва бошқа

⁴⁴ Бу ҳақда қаранг: Умарова Н. Алишер Навоий асарларининг лисоний-концептуал тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дисс. (DSc). – Фарғона, 2022. – Б.199.

⁴⁵ Алишер Навоий. Қомусий луғат. – Б.230.

⁴⁶ Алишер Навоий. Қомусий луғат. – Б.68.

⁴⁷ Бу ҳақда қаранг: Алишер Навоий. Қомусий луғат. – Б.68.

⁴⁸ Алишер Навоий. Қомусий луғат. – Б.129.

⁴⁹ Бу ҳақда қаранг: Умарова Н. Кўрсатилган манба. – Б.198-199.

⁵⁰ Алишер Навоий. Қомусий луғат / Ш.Сирожиiddинов масъул муҳаррирлигида. – Т.: Шарқ, 2016.– Б.223.

⁵¹ Алишер Навоий. Қомусий луғат. Ўша бет.

нарсалар” демакдир. (АНАИЛ, 1983, 4-жилд, 117-б.)⁵² Мазкур байт мазмунидан куйидаги имплекатив ифодани англаш мумкин: “*Агар шайх мунофиқ ва риёкор бўлса, юзидаги соқоли ҳаром (яъни имони мукамал эмас), бу худди эшак бўйнига осилган мунчоқдек кулгили кўринади*”.

ХУЛОСА

Тилни тарихий аспектда ўрганиш ижодкорнинг сўз бойлиги ва сўз қўллаш маҳоратини аниқлашда алоҳида аҳамият касб этади. Навоий асарлари тилини тадқиқ этиш миллий тилнинг муҳим тарихий босқичидаги тараққиётини ва ҳолатини, лингвистик ҳодисалар тадрижини тўлиқ тавсифлаш имконини беради. Шу нуқтаи назардан, шоир ғазалларининг луғавий ва маъновий жиҳатдан тадқиқи ва таҳлили куйидаги хулосаларга олиб келди:

1. Навоий асарлари тилининг лексик хусусиятларини ўрганишни ғазаллар доирасида олиб бориш тилнинг луғавий бирликларига хос шаклий, семантик ва функционал тараққиётни кичик жанрлар асосида далиллашнинг бирмунча қулай эканлигини кўрсатди.

2. Ҳар бир сўз пайдо бўлишига кўра борлиқдаги нарса-ҳодисани, унинг белгисини, миқдорини, ҳолати ва ҳаракатини номлаш учун юзага келади. Синонимия ҳодисаси кенг маънода номлаш билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлади. Шоирнинг улкан сўз бойлиги доирасида синонимлар алоҳида аҳамиятга эга. Ғазалларнинг лексик хусусиятларини аниқлаш давомида бу каби маъновий муносабатлар қўлланишига хос турлича тамойиллар ва функционал хусусиятлар борлиги аниқланди. “Фавойид ул-кибар” девонидан танлаб олинган 15 та ғазалнинг барчасида синоним бирликлар учрамайди. Айрим ғазалларда синонимик қаторлар сони иккитадан ортади: *одам-киши-инсон-банда, атоё-ҳадя-эхсон, қарор-ихтиёр-жазм*. Ғазалларда синонимлик кўп ҳолларда контекстуал кўринишда намоён бўлади. “Фавойид ул-кибар” девонидан танлаб олинган ғазалларда ҳаммаси бўлиб 33 та синонимик қатор қўллангани маълум бўлди.

3. Ғазалларда антонимлик бир тил доирасида эмас, икки тил бирликлари асосида, яъни туркий сўз форсий сўзга, арабча сўз форсча-тожикча сўзга зидланиш ҳолатлари кузатилди. Шоир ғазалларда ифодавий эмоционалликка, услубий ихчамлик ва бадиий раванликка эришиш мақсадида антоним сўзлардан самарали фойдаланган.

4. “Фавойид ул-кибар” девонидан танлаб олинган 15 та ғазалда жами 24 та зиддият жуфтлиги кузатилди. Таҳлил қилинган мисолларда зиддият аъзоларининг айримлари тўлиқ (абсолют) антонимлик ҳосил қила олмайди. Бу каби зиддиятлар матннинг шу ўрнидагина аҳамиятли, яъни контекстуал характерда бўлади. Ғазаллардаги антонимлар таҳлили яна шуни кўрсатдики, шоир байтларда сўзлар зиддиятига эмас, балки фикрлар зиддиятига кенг ўрин беради. Айрим ўринлардагина фикрий қаршилангириш антонимлар орқали воқеланади.

⁵² Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. 4-жилдик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б.117.

5. Ғазалларда баъзан омонимлар уларга шаклан яқин бўлган паронимлар ва омофонлар билан қоришиқ ҳолда учрайди. Бунинг сабабини араб алифбосининг ўзига хос хусусиятлари билан изоҳлаш мумкин. Омонимлардан услубий мақсадларда фойдаланиш синоним ва антонимлар каби унумдор эмас. Ғазалларда жинсдош сўзлар қўлланишининг ўзига хос тамойиллари мавжуд.

6. Ғазал мазмунини ёритишда форсча сўзларга нисбатан арабча лексемаларнинг ифода имкониятлари анча кенг. Арабча лексик бирликларнинг миқдорини барча ғазаллар учун бирдек деб бўлмайди, чунки ғазалларда ўзлашмалар миқдор жиҳатдан кескин фарқланади. Бу ҳолат ғазал мазмунига ва қофия тизимига алоқадор деб ҳисоблаймиз.

7. Шоир ғазалларда ибораларни фаол қўллайди. Бунинг сабабини иборалардаги тасвирийлик ифодаси ва реципиент онгида лисоний тимсолларни гавдалантиришда уларнинг асосий лексик восита эканлиги билан изоҳлаш мумкин. Ибораларнинг синонимияга бойлиги ҳамда вариантдорлиги ғазалларда уларнинг услубий имкониятларини кенгайтиради. Шоир қўллаган фраземалар айни бир маънони англатса-да, аммо ифода ва экспрессивлик даражасига кўра градуонимия ҳосил қилади. Ғазалларда қўлланган *кўнглакин чок айламоқ*, *яқо чок қилмоқ*, *кўкси чок ўлмоқ* иборалари синонимик уясида *кўкси чок ўлмоқ* ибораси тасвирийлик даражасининг кучли ифодаловчиси сифатида намоён бўлади.

8. Навоий ғазалларида метафоралар бошқа кўчим турларига нисбатан кўп учрайди. Метафоралар асосан сўз, бирикма, форсий изофа, баъзан эса гап шаклида бўлади. Шоир ғазалларида метонимия бошқа кўчим турларига нисбатан жуда оз миқдорни ташкил этади. Ғазалларда синекдоханинг *эма қош* тасвирий ифодаси орқали ифодаланиши характерлидир. Шунингдек, ғазалларда *эма қошга* монанд *эма қад* ифодаси ҳам учрайди. *Эма қош* – ёр, *эма қад* эса ошиқ тимсолини ифода этади. Ҳар икки ифода ғазалларда рамз даражасига кўтарилган дейиш мумкин.

9. Наботот номлари орасида *гул* сўзи ғазалларда фаол лексик бирлик сифатида алоҳида ўрин тутаяди. Ғазалларда *гул* лексемаси воситасида ифодаланган ўхшатишлар *тўғридан-тўғри ёки ружуъ орқали ўхшатиши* (муаллиф таснифи) кўринишида бўлади. *Гул* сўзида ифода этилган тимсол юз ёки ёр учун қиёс эталони саналади. *Гул* ва *гунча* сўзлари воситасида ғазалларда жонлантириш ва сифатлашлар ҳам ҳосил қилинади. Ғазалларда *гул* сўзининг *йигит* лексемасига атрибут сифатида танланиши мумтоз шеърятга хос ифода услуби ҳисобланади.

10. Ғазалларда қўлланган ҳайвонот номлари (19 та) нинг қўлланиш частотаси бир хил эмас. Улар орасида *қуш* ва *булбул* сўзлари қўлланиш даражасининг юқорилиги билан бошқа турларидан ажралиб туради. Шунингдек, зоонимлар бир қатор услубий-семантик хусусиятларни ҳам намоён этади. Шоир *эшак*, *паиша*, *чивин* лексемалари воситасида киноя услубини қўллаб, бирор ибратли фикрни эслатиш ёки қиёсни кучайтириш мақсадида фойдаланади. *Паишанинг* ожиз ва заифлигини кўрсатиш учун матнда бу лексемага нисбатан *ярим*, *яримчуқ* эпитет (сифатлаш)лари ҳам параллел қўлланади.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING
SCIENTIFIC DEGREE DSc. 03/30.12.2019.Fil.05.02
AT FERGHANA STATE UNIVERSITY**

FERGHANA STATE UNIVERSITY

Abduvaliyeva Nodira Alisherovna

**LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES
OF ALISHER NAVOI'S GHAZALS**

10.00.01 – Uzbek language

**DISSERTATION ABSTRACT FOR DOCTOR OF PHILOSOPHY
IN PHILOLOGICAL SCIENCES (PhD)**

The theme of PhD dissertation is registered by Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministry of the Republic of Uzbekistan under the number B2020.4.PhD/FH1405

The dissertation has been prepared at Fergana State University.
The abstract of the PhD dissertation is posted in three (Uzbek, English and Russian (Resume) languages) on the website of the Scientific Council (www.fdu.uz) and on the website «ZiyoNet» information-educational portal (www.ziyo.net)

Scientific consultant:

Umarova Nargizxon Rustamovna
Doctor of Philological sciences, docent

Official opponents:

Usmonova Xurriiso Sharopovna,
Doctor of Philological sciences, professor
Raxmatov Mirdun Mexmonovich,
Kandidat of Philological sciences, docent

Leading organization:

Urganch State University

Defense of the Dissertation will take place on «12» 09 2022, at 14⁰⁰ p.m. at a meeting of Scientific Council DSc. 03/30.12.2019/FI.05.02 under Fergana State University (Address: 19, Murabbiylar Street, Fergana, 100151, Tel: (99873) 244-66-02; fax: (99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz).

Dissertation could be reviewed information-resource center of Fergana State University (registration number 030). Address: 19, Murabbiylar Street, Fergana, 100151, Tel: (99873) 244-71-28.

Dissertation abstract sent out on «5» «09» 2022.
(Mailing report number 45 on «5» «09» 2022).

A.M. Iskandarova
Chairman of Scientific Council awarding scientific degree, Doctor of Philological Sciences, Professor

M.T. Zoldirov
Member of Scientific Council Awarding scientific degree, Doctor of Philological Sciences, docent

A.B. Mamajonov
Chairman of Scientific Seminar at the Scientific Council awarding scientific degree, Doctor of Philological sciences, Professor

INTRODUCTION (annotation of the dissertation of the doctor of philosophy (PhD))

Relevance and necessity of the dissertation topic. In world linguistics, the rapidly changing layer of language, which is inextricably linked with the development of society - changes in the lexical level, is an important source of art in determining the general situation in a particular historical period. In particular, the analysis of the semantic features and methodological possibilities of lexical units used in a particular creative language, the proof of the lexical and spiritual perfection of the language is the main content of existing scientific research. This allows us to fully justify the gradual development of any language, as well as to accurately describe the events of the language by lexical and semantic coverage of the vocabulary and vocabulary of classical artists, in particular, the great poet Alisher Navoi, who took full advantage of the national language. At the same time, of course, the practical significance of explanatory and etymological, encyclopedic and field dictionaries is incomparable.

In the field of world and Uzbek Navoi studies, many scientific achievements have been made in the study of the lexical level of the language. Lexical-semantic groups of words in Navoi's works, semantic changes in the lexical meaning of assimilated words, phrases and lexical units are analyzed. Achievements in this area serve as a theoretical basis for the diachronic aspect of the methodological possibilities of words in a paradigmatic relationship in an artistic text.

In the conditions of the new Uzbekistan, at the most important stage of the development of our statehood, there is an ever greater need to study the great literary and spiritual heritage left by the founder of our national literary language, our great ancestor Alisher Navoi. As the head of our state Sh.M.Mirziyoev noted, "the great poet in his poetic and prose works with high universal ideas, incomparable richness of words, infinite possibilities of expression of our native language with all its charm and grace took a worthy and firm place in the hearts of millions of readers ... Today, when the foundations of the new Renaissance - the Third Renaissance - are being laid, the deep study and popularization of Uzbek literature and culture on the example of Alisher Navoi's rich literary heritage is more important than ever⁵³". Alisher Navoi, the great genius and pride of the Uzbek people in all ages, seeks to shed light on the lexical situation at the highest stage of development of our national language, as well as the great poet's great contribution to the enrichment of the Uzbek language with new words and meanings. It also identifies the need for systematic research in this area. We can not say that significant research in Navoi studies has provided a complete solution to the problem, because the huge amount of Navoi's vocabulary, the diversity of his works requires continuity of research in this area.

PF-797 of the First President of the Republic of Uzbekistan dated May 13, 2016 "On the organization of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi" Decree No. PF-6084 "On measures to further develop the system of higher education" No. PQ-2909 of April 20, 2017, June 5, 2018 "On measures to

---

⁵³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида"ги Қарори // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 20.10.2020. 07/20/4865/1395-сон.

further improve the quality of education in higher education institutions and their No. PP-3775 of October 4, 2019 “On Additional Measures to Ensure Active Participation in Comprehensive Reforms”, No. PP-4479 of October 4, 2019 “On Broad Celebration of the Thirtieth Anniversary of the Adoption of the Law of the Republic of Uzbekistan“ On the State Language ” October 20 “580th anniversary of the great poet and thinker Alisher Navoi Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. PP-1395 of December 12, 2019 "On approval of the Regulation on the Department of State Language Development" No. 989, as well as other dissertations research serves a certain degree.

The dependence of research on the priorities of the development of science and technology of the republic. The dissertation was completed in accordance with the priority of the development of science and technology of the republic I. "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state."

The degree to which the problem has been studied.

The series of dissertation researches in Uzbek Navoi studies, which began in the 1940s, has covered more than a hundred works. Literary scholars such as V.Abdullaev, A.Hayitmetov, S.Ganieva, A.Kayumov, Yo.Ishakov, I.Haqqul, A.Hojiahmedov, Sh.Sirojiddinov, H.Juraev have made a great contribution to the development of the field.

In the study of the language of the poet's works in the field of linguistics in Navoi studies, the phonetic and morphological features of the work "Muhokamat ul-lug'atayn", as well as the structural and spiritual features of simple sentences in prose, the emphasis on logic in the rhyme A.Rustamov, U.Sanakulov, M.Kadyrov, S.Ashirboev, I.Azimov, F.Hayitmetov, N.Umarova, M.Rakhmatov, U.Islamov⁵⁴ studied the issues of expression of cause and effect relationship. The lexical system of Navoi's⁵⁵ works was studied by B.Bafoev, and the phonetic-morphological and lexical-semantic analysis of Arabicisms⁵⁶ was studied by A.Nishanov. Also, lexical and stylistic features of Navoi's prose works (H. Mamadov⁵⁷), the issue of synonyms (M. Rahmatullaeva⁵⁸), lexical and grammatical

---

⁵⁴ Рустамов А. Навоий тилининг фонетик ва морфологик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Т., 1966; Санақулов У. Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғутайн” асарининг тили (фонетика ва морфология): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1971; Қодиров М. Функционирование падежных форм в языке прозы Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1978; Аширбоев С. Алишер Навоий насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 1990; Азимов И. Алишер Навоийнинг насрий асарларида кесим марказли бош бўлакли гапларнинг шаклий ва мазмуний хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2001; Ҳайитметов Ф. Алишер Навоий ғазаллари кофиясида мантик урғусининг берилиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998; Умарова Н. Алишер Навоий ғазаллари мактасида сабаб ва оқибат муносабатининг ифодаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Фарғона, 2005; Рахматов М. Алишер Навоийнинг насрий асарларида эргаштирувчи боғловчи гапларнинг синтактик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2008.

⁵⁵ Бафоев Б. Алишер Навоий асарлари лексикаси (лексик-семантик, статик ва тематик тадқиқот) (лексика произведений Алишера Навои (лексико-семантические, статические и тематические исследования): Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 1989

⁵⁶ Нишоннов А. Навоий тилидаги арабизмларнинг фонетик-морфологик ва лексик-семантик таҳлили (фонетико-морфологический и лексико-семантический анализ арабизмов языка Навои): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1990.

⁵⁷ Мамадов Х. Алишер Навоий насрий асарларининг лексик-стилистик хусусиятлари. Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 1969.

⁵⁸ Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в языке Алишера Навои (на материале “Наводирун ниҳоя”): АҚД. – Ташкент, 1965.

study of phraseology (E. Umarov⁵⁹), lexical-semantic and stylistic features of the language of the epic "Farhod and Shirin" (A. Karimov⁶⁰), methodological features of zoonyms (B.Zaripov⁶¹), study of ancient Turkic lexicon in Navoi language (Sh.Egamova⁶²), socio-political lexicon in "Majolisun-nafois" (Z.Isakova⁶³), lexical-semantic of Arabic words in "Ilk devon" (M. Tojiboeva⁶⁴), the lexicon of historical works (D. Abduvalieva⁶⁵) are also included in the study of Navoi, which confirms that the subject has not yet been selected as a subject of Navoi studies.

So far, Alisher Navoi's ghazals have been selected as the object of research by M.Akbarova, F.Hayitmetov, S.Sotiboldieva, N.Bozorova, N.Umarova, S.Utanova.⁶⁶

Linguistic research of the language of Navoi's works and scientific sources on the subject consist only of the above. The lexical and semantic features of the poet's poems are being studied for the first time in linguistic research in Navoi studies.

Relation of the research topic to the research work of the higher education institution where the dissertation was completed. The research was carried out in accordance with the plan of research work of Fergana State University in the framework of "Linguistic study of the works of Alisher Navoi."

The purpose of the study. By studying the lexical and semantic features of Navoi's works on the basis of his ghazals in the "Khazayn ul-maoniy" devon, he is able to shed light on the semantic development of lexical units at the stage of the old Uzbek language.

Objectives of the study. The following tasks were identified in the study:

recognition of the achievements of research in the field of linguistics in Navoi studies, the description of the lexical features of lexical units used in the poems of the poet on the basis of the spiritual and formal relations of words;

to prove the issues related to the poet's ability to learn words on the basis of semantic classification and description of Arabic and Persian words in the context of words used in ghazals;

identify and analyze the place and methodological features of the phrases used in ghazals in ghazal semantics;

---

⁵⁹ Умаров Э.А. Алишер Навоийнинг "Хазойин ул-маоний" девонидаги фразеологизмларнинг лексик-грамматик тавсифи: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 1978.

⁶⁰ Каримов А. Алишер Навоийнинг "Фарход ва Ширин" достони тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 1973.

⁶¹ Зарипов Б. Зоонимларнинг бадий санъат турларини ҳосил қилишдаги иштироки (Алишер Навоий асарлари асосида): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2002

⁶² Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи (структур-грамматик, функционал-семантик аспектларда): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007

⁶³ Исакова З. Алишер Навоийнинг "Мажолисун-наfois" асаридаги ижтимоий-сиёсий лексика: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2010.

⁶⁴ Тожибоева М. Алишер Навоийнинг "Илк девон"идаги арабча сўзларнинг лексик-семантик талқини: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2011;

⁶⁵ Абдувалиева Д. Навоий тарихий асарлари лексикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2017.

⁶⁶ Акбарова М. Алишер Навоий ғазалларида қофия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997; Ҳайитметов Ф. Алишер Навоий ғазаллари қофиясида мантиқ урғусининг берилиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998; Сотиболдиева С. Фоний ғазалларининг бадийати: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2001; Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнғил образи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2002; Умарова Н. Алишер Навоий ғазаллари мактасида сабаб ва оқибат муносабатининг ифодаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Фарғона, 2005; Ўтанова С. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – 138 б.

Identification of polysemantic units used in Navoi ghazals and changes in their semantic structure;

to study the active lexical units used in ghazals on the basis of paradigmatic relations, to reveal the semantic, functional and methodological features of the names of plants and animals in ghazals in the expression of creative artistic thinking.

Ghazals belonging to Alisher Navoi's "Kharayib us-sig'ar", "Navodir ush-shabob", "Badoe'-ul-vasat", "Favoyid ul-kibar" devons of Alisher Navoi's "Khazayn ul-maoniy" college were selected as **the object of research**.

The subject of research is the analysis of lexical-semantic and methodological aspects of ghazals in the "Khazayn ul-maoniy".

Research methods. In the coverage of the research topic, the methods of component analysis, description, classification, comparative-historical, stylistic, statistical analysis were used.

The scientific novelty of the research is:

Within the lexical system of Navoi's ghazals, the historical polysemantic features of lexemes are highlighted, and the asymmetric and semantic features of linguistic compression regarding the formal and semantic relations (synonyms, antonyms and homonyms) of lexical units in ghazals are revealed;

the semantics of the Arabic and Persian borrowings used in the poet's ghazals, the frequency of their use, the dependence of the number of borrowings in the ghazal text on the ghazal rhyme and radif;

the dynamics of the emergence of new words and concepts in the historical lexicon of the national language, the changes that occurred in the lexical system of the old Uzbek language, the lexical units used in the classical poetic text and the linguistic regularities inherent in the process of the realization of meaning in them are covered in the framework of derived meanings such as metaphor, metonymy, synecdoche, dependence, as well as the role of phraseologisms in the formation of the meaning and content of the ghazal has been proven;

Based on the paradigmatic relations of the names of plants and animals used in Navoi's ghazals, their stylistic-semantic possibilities in the formation of artistic speech are highlighted, compared according to the frequency of use, and the etymological and functional features of active lexemes such as flower, bird, and nightingale in the ghazals in the artistic text are proved.

The practical results of the study are as follows:

On the basis of polysemantic features of lexical units the emergence of metaphors, metonymy, synecdoche, dependence in the poet's poems, their possibilities of expression and the poet's wording skills, semantic and methodological features of borrowed words, the principles of their use in Navoi language are analyzed;

the linguistic and artistic principles of the emergence of new words and meanings in the old Uzbek dictionary, the development of the lexical system of this period, the functional features of lexical units in artistic speech.

The reliability of the research results is confirmed by the diachronic approach to the analysis of selected examples, the relevance of the linguistic methods used for research

purposes, the consistency of theoretical data based on scientific sources, the relevance of the used artistic sources to the research subject.

Scientific and practical significance of research results.

Scientific significance of the research The results of the dissertation, in particular, the problems of diachronic polysemy of language within the lexical and semantic features of Alisher Navoi's ghazals, lexical-semantic groups, lexical paradigms, semantic and functional features of active lexical units, idioms and their application in ghazals is explained by the fact that it contributes to a certain extent to the development of Navoi studies.

Practical significance of the results of the research in the development of lectures and seminars, dissertations, special courses in the field of Uzbek philology, history of language, history of Uzbek literary language, historical grammar of Uzbek language, lexicology, semiotics, methodology, theoretical linguistics, linguistics and culturology preparation of monographs, textbooks and manuals, can be used in the creation of special dictionaries.

Introduction of research results. Theoretical recommendations, practical recommendations and conclusions of the study are applied to:

The historical polysemantic features of lexemes within the lexical system of Navoi ghazals are highlighted, and conclusions about the asymmetric and semantic features of linguistic compression regarding the formal and semantic relations (synonyms, antonyms, and homonyms) of lexical units in ghazals are drawn. was used in the implementation of the applied research project (Reference No. 17.01/18 dated January 25, 2022 of the Karakalpakstan branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan). As a result, the scientific views within the framework of artistic interpretations of the image of the yor in the poet's ghazals served to improve the work of the project;

From the conclusions about the semantics of Arabic and Persian borrowings used in the poet's ghazals, their frequency of use, the dependence of the number of borrowings in the ghazal text on the rhyme and radif of the ghazal, and the difference of phraseologisms according to the semantic and gradational features, their role in the formation of the content of the ghazal FA-F1-G003 "Formation of a functional word in the modern Karakalpak language" was used within the framework of the fundamental project on the subject (reference No. 17.01/17 dated January 25, 2022 of the Karakalpakstan branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan). As a result, the project was theoretically enriched based on the conclusions and recommendations about the functional features of word formation and the semantic development of lexemes related to the old Uzbek language;

the dynamics of the emergence of new words and concepts in the historical lexicon of the national language, the changes that occurred in the lexical system of the old Uzbek language, the lexical units used in the classical poetic text and the linguistic regularities inherent in the process of the realization of meaning in them are covered in the framework of derived meanings such as metaphor, metonymy, synecdoche, dependence, as well as The conclusions about the meaning and leveling nature of phraseology and their role in the formation of the content of the ghazal were used to illuminate the topics "Comparative-historical, system-structural and anthropocentric scientific paradigms of linguistics",

"Semiotic roots of pragmatics" of the textbook "Pragmalinguistics" (2020 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education Permit No. 418-043 based on Order No. 418 of August 14). As a result, the semantic and pragmatic characteristics of lexemes in the historical development of the language, linguistic regularities specific to the process of meaning realization, and their role in the formation of the content of the ghazal were used to enrich the textbook theoretically and practically;

On the basis of the paradigmatic relations of the names of plants and animals used in Navoi's ghazals, their stylistic and semantic possibilities in the formation of artistic speech are highlighted and compared according to the frequency of use, and "Text Linguistics" is one of the scientific conclusions and recommendations given regarding the etymological and functional features of the active lexemes in the ghazals, such as flower, bird, nightingale, in the artistic text. widely used in the textbook (Permit No. 237-317 based on Order No. 237 dated May 31, 2021 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education). As a result, the scientific data presented within the framework of classical text analysis served as an important source for the scientific and theoretical improvement of the textbook;

The paradigmatic relationship of plant and animal names used in the poet's poems, the special importance of the lexemes of flowers and birds and nightingales as active units in plant names and their methodological and functional features in artistic speech are widely used in the textbook "Text Linguistics" (According to the order of the Ministry of Higher and Secondary Special No. 237 of May 31, 2021 (Permit No. 237-317). As a result, the scientific data presented in the framework of classical text analysis served as a source for the scientific and theoretical improvement of the textbook.

Approbation of research results. The results of the research have been presented at 12 scientific conferences and 3 international conferences.

Publication of research results. A total of 15 scientific papers on the topic of the dissertation, including 3 articles in scientific journals recommended for publication of the main scientific results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, 2 articles in foreign journals.

The structure and scope of the study. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of references, 146 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The **introductory** part of the dissertation is based on the relevance and necessity of the topic, describes the goals and objectives, object and subject of the dissertation, its relevance to the priorities of science and technology, reveals the scientific novelty and practical significance of the research, implementation of research results, published works and dissertations information on the structure is given.

The first chapter of the dissertation is entitled "**Theoretical foundations of research and lexical features of lexical units in the ghazals of Alisher Navoi**". The chapter "Linguistic bases of Navoi studies" analyzes the works in the field of linguistic research of the poet's works.

After independence, the focus on the study of the poet's works increased. In particular, the study of Navoi devons, the art of ghazals and their genres "Badoe' ul-

bidoya" devon, old lyrics, rhyme in ghazals, emphasis on logic in rhyme, Fani ghazals, the image of the heart in ghazals, praise ghazals expression of cause and effect relationship, combination of mystical symbols and artistic arts in ghazals, symbol of colors, hasbi hal in the poet's poetry, celestial symbols, perfection of creative poetic style, sources of "Nazm ul-javohir", reality in poetic lyric and its poetic interpretations, zoonyms D.Salohutdinova, H.Juraev, M.Akbarova, G.Rahimova, F.Hayitmetov, H.Eshonqulov, D.Salohiy, S.Sotiboldieva, B.Zaripov, N.Bozorova, N.Bekova, N.Umarova, K. The researches of Mullahojaeva, M.Rajabova, S.Utanova, H.Juraev were published.

In the dissertation within the framework of linguistic research of Alisher Navoi's works A.Rustamov, B.Bafoev, H.Mamadov, U.Sanakulov I.Nosirov, M.Yusupov, A.Nishanov, S.Ashirboev, I.Azimov, B.Zaripov, T.Yuldashev, The researches of N.Umarova, Sh.Egamova, M.Rakhmatov, Z.Isakova, M.Tajiboeva, U.Islamov were analyzed.

Chapter 2 of the chapter, entitled "Spiritual and formal relations of words in Navoi's ghazals", reveals the synonyms, antonyms and homonymous units used in ghazals and their specific place in the ghazal semantics.

The main purpose of the historical lexicology of the Uzbek language is to determine how the development of the lexical structure of the Uzbek language began, what historical stages it went through, to determine the evolutionary processes of the emergence of individual words or groups of words and word categories. and to explain that it has changed in terms of both form and meaning, is to study and study the internal development laws of the Uzbek language vocabulary. In determining the factors of lexical development of language, it is very important to study the semantic side of the word, its spiritual relations.

By studying the language of Alisher Navoi's works, it will be possible to draw clear conclusions about the golden age of the national language - the development of the old Uzbek literary language and all the developments in the Uzbek language.

Synonym units are available in every language. Their number and synonymous series vary in diachronic, synchronous studies. The change in meaning in some words over time (narrowing, widening of meaning, coming in other contextual meanings) leads to an increase or decrease in the number of synonymous words and synonymous lines. A.Khojiev emphasizes that synonyms are formed on the basis of semantic similarity in words and the diversity imposed on them, subject to the task of expanding the expressive potential of language⁶⁷. The presence of several words to express the same meaning in a language indicates that the synonyms do not fully correspond to each other in all respects, each of which has its own characteristics.

In Uzbek linguistics, the classification of synonyms is based on different approaches. According to its semantic properties: a) stable; b) variable; according to its structure: a) simple; b) compound; c) semantically close and cohesive; g) equivalent synonyms⁶⁸; according to the difference:⁶⁹ a) according to the emotional-expressive dye; b) according to style; c) in relation to literary language; g) consists of groups of synonyms

---

⁶⁷ Ҳожиёв А. Ўша асар. – Б. 114-115.

⁶⁸ Фаҳри Камол. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1966. – Б. 79-80.

⁶⁹ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – Б. 116.

that differ in the degree of meaning.

The use of synonyms in speech is especially important in preventing inappropriate repetitions, increasing aesthetic sensitivity in the literary text, and creating a new meaning-relationship. In synonymous rows, pairs are usually selected within a set of words. The number of synonyms and synonymous series is also not the same across categories, including the nature of lexical meaning, where synonymous series related to a noun category are more common than other categories. For example: *Gar malak tasbihi dona, hur zulfi dom erur // Kim, bu domu donag'a ziyrak qush ersang, bo'lma rom.* (G'S, 430-g., 240-p.) The synonyms *malak* and *hur* in this verse are derived from Arabic and mean "daughters of heaven", "angel". "In mysticism, a lover is described as an angel, a malachite, a parizod, a paripaykar. It is also a sign of purity and subtlety, that is, the subtlety of taste, the subtlety of word and expression, the subtlety of pleasure and perception, the softness and subtlety of the verb are signs of purity of heart"⁷⁰.

In synonyms consisting of simple and compound verbs in ghazals, the first or second component of compound verbs is selected from verbs learned from another language: **rahm etman – tarahhum aylaram:** *Elga rahm etman, uqubatlar bila qatl aylasang // O'z-o'zumba mahzi hirmondin tarahhum aylaram.* (G'S, 430-g., 451-p.); **tahorat – tayammum aylaram:** ... *Bahru barda gar tahorat, gar tayammum aylaram.* (G'S, 430-g., 451-p.)

As a result of the different relations of each literary language with other languages, the acquisition of words from them is a way to enrich the vocabulary of the host language, and by the same means the number of synonymous lines, words in them increases. The synonyms used in the language of Navoi's works form a very large number of synonymous cells.

The following synonymous lines were identified in the study on the basis of the analysis of the first 15 ghazals in the "Favoyid ul-kibar" divan:

In Gazelle 1 **me'mori sun'-soni' (1), alam-ano (2), ag'yor-begonalig' (3), jurmu gunah (4), o'rta-kuydir (5)** such as synonymous rows. **Me'mori sun'-soni'** (сониль-*working, making; creator:* АНАИЛ, 3-tome, 105-p.); **xayrul bashar – jinsi bashar** [Chunkim demish **xayrul bashar ul yerda louhsi sano // Jinsi bashar yo'q ogahing, xurshid xoki dargahing** (FK, 1-g., 6-p.); In Volume 4 of ANAIL in the context of compounds associated with the word bashar expression failed, rather, it was a hayli bashar expression. The dictionary defines hayli bashar also jinsi bashar as "humanity, human generation" and "human beings": ANAIL, Volume 4, 232-p.]; **alam-ano** [**ano** – П.1. қийинчилик, машаққат, азоб; ранж: ANAIL, Volume 1, 102-p.; Sensiz manga matlub erur tanda alam, jonda ano (FK, 1-g.)]; **jurmu gunah** (*Jurmu gunahlardan o'tub, kelturma yuzga qo'rqtub // Lola agar sog'ar tutub, musicha gar qilmish zino* (FK, 1-g., 6-p.)).

In Gazelle 2 **ravshan-ziyo(6), g'am-dard(7), (bu) fig'on-(bu) navo(8), yo'l-tariq-rah(9)** there are synonymous rows such as. *Bir zarra og'zi ramzini har kimki angladi // Yo'li adam tariqiduru, zodi rah – fano* (FK, 2-g., 7-p.).

In Gazelle 3 **dur-gavhar(9), sargashta-ovora(10), maxfiy-pinhon(11)** there are synonymous rows such as.

⁷⁰ Комилов Н.Тасаввуф. –Тошкент: Мовароуннахр, 2009. – Б. 285.

In *Gazelle 4 jurmu isyon(12), jilva-zavoyo(13), shafogatgarilik-xayrul baroyo(14), atoyo-hadya-ehson(15)* there are synonymous rows such as. We analyze some words in the synonym series. *Shafogatgarilik-xayrul baroyo* [*shafogatgarilik* – шафоатгир – reformer, intercessor; mediator / - mediation: ANAIL, Volume 3, 510-p.; *xayrul baroyo* - the best of people: ANAIL, Volume 3, 373-p.; Gunahbaxsh sen bo'lg'ilu jurmpo'shu, Shafogatgarilik-xayrul baroyo (FK, 4-g', 9-p.)]; *atoyo* [*atoyo* – baxshishlar, tuhfarlar, hadyalar (gifts): ANAIL, Volume 1, 135-p.; *Angakim atoyo, tilar sendin ehson, Navo istaganlarga sendin atoyo* (FK, 4-g., 9-p.)].

In the 5th ghazal there are synonyms *usruk-maxmur(16), hamqadam-gom(17)*. *Gom* [зом – 1.step, step, walk: ANAIL, vol. 1, p. 406; *Garmgo'larg'a agar hamqadam o'lmoqqa hadim yo'q // Ham alarning so'ngicha urg'ali bir gom tamanno* (FK, 5-g.)].

The synonymous lines in the 6th ghazal consist of the *ofoq-quyosh(18), ko'runmay-itkay(19), millat-ummat(20), qoba qavsayn-qosh-yo(21)*. *Qoba qavsayn* [*qoba qavsayn* (av adno) - two qavs (bows) at a distance or (closer): (ANAIL, Volume 4, p. 266); *Navoiy netar qoba qavsayn, agar // Topa olsa qoshing kebi ikki yo* (FK, 6-g.)]; *millat-ummat* [Sening millatingdin chu topib sharaf // Sanga ummat o'lmag'ni istab rusul (FK, 6-g.)].

Synonymous lines in the 7-gazelle: *shar'i-kufr(22), xor-past-xas(23), rahmat-shafolat(24), izzu alo(25)*. *Izzu alo* let us analyze the synonym series. *Izzu alo* [izz – power; honor, glory; value: ANAIL, Volume 2, 17-p.; *alo* II – altitude, high degree: ANAIL, Volume 1, 80-p.; *Sening yo'lungda esa, bas, anga bu izzu alo* (FK, 7-g.)].

In the 8th ghazal, the poet used synonymous lines such as *odam-kishi-inson-banda(26), og'zi/tili-nutq(27), xudoy-haq(28), zalolat-razolat(29)*. *Zalolat-razolat* [*zalolat* – contempt, inferiority, contempt, humiliation; misguidance, misguidance: ANAIL, Volume 1, 612-p.; *razolat* – lowliness, guilt: ANAIL, Volume 2, 599-p.; *Degil: fasodda mundin yetar zalolat anga // Bo'lur chu bandasi, bois erur razolat anga* (FK, 8-g.)].

In verse 10, only one synonymous line is identified: hur-pariy-paykar.

Synonymous pairs in *Gazelle 13: aqlu fahmu donish(30), qaror-ixtiyor-jazm(31), vatan-el(32)* [*Qochib odamg'a boray aqlu fahmi donishdin // Vatan borinda bu yot el aro ne bor manga* (FK, 13-g'.)]

Synonymous line in verse 14: *tabassum etar-kular (33)*.

Synonymous lines were not found in verses 11, 12, and 15.

Each word, according to its appearance, names the thing-event in the being, its sign, quantity, state, and action. The phenomenon of synonymy occurs in connection with naming in the broadest sense.

Everything in the universe has its own contradictions, and the members of the contradiction are in the human mind as a pair, that is, there is only one contradiction of one concept: there is no contradiction between good and evil, high and low.

As a result of contradictory expressions, the effectiveness of the speech increases, and the recipient's interest in the general idea being expressed increases. In the Gazelles, the contradiction is expressed by the following units:

a) **Conflict of words:** *behisht – do'zax, egrilik – tuz каби. ... Behisht ichinda liqo bo'lmasa erur do'zax* (G'S, 108-g'.);

- b) **Conflict of word combinations:** achchig' yig'latur – shakkar xand;
 c) **Contradiction of Persian additions:** *subhi vasl – shomi hajr* (G'S, 332-g., 353-p.); *mayi vasl – zahri hijron* (G'S, 95-g., 116-p.);
 g) **Phrase / phrase conflict:** *jonim olib – beribon jon* (G'S, 343-g., 364-p.);
 d) **contradiction of sentences / sentences:** *Men jahondin kechtim-u, kechmas mening jonimdin el // Men ilik jondin yudum, chekmas ilik qonimdin el.* (G'S, 370-g., 391-p.)

In the ghazals, the contradiction is expressed through Turkish, Arabic and Persian-Tajik words.

1. Antonyms of Turkish words in ghazals.

Zamon eli gar urushsunu, gar yarashsunlar,

Ki ne urushim alar birla boru ne yarashim. (G'S, 396-g., 417-p.)

In the above verse, lexemes such as war and reconciliation, war and reconciliation are contrasted, and in the first verse the verbs *urushsun* and *yarashsun* in the 3rd person singular form of the imperative mood are considered members of the conflict. In the second verse, too, there is a contradiction of the verbs in the first verse, but this contradiction is not at the level of contradiction as in the first verse. In the next verse, the contradiction is weakened, because the verbs *urushim* and *yarashim* do not have the notion of definite action in the infinitive form, and this also depends on the semantics of the *-im* possessive suffix.

2. **Antonyms of Arabic words in ghazals:** *Ki bo'ldi kufr imon birla mamzuj* (G'S, 95-g., 116-p.). At this point, the concepts of disbelief and faith are attributed to the lover's face. In the gazelles there are many antonym pairs formed by means of Arabic lexical units: *kufr-imon* (G'S, 95-g., 116-p.); *hajr-vasl* (G'S, 76-g., 97-p.); *jannat-do'zax* (G'S, 8-g., 29-p.); *botin-zohir* (G'S, 129-g., 150-p.); *firoq-visol* (G'S, 465-g., 470-p.); *tasbih-zunnor* (G'S, 600-g., 621-p.)

3. **Antonyms in ghazals using Persian lexical units:** *shah-darvesh* (G'S, 453-g., 474-p.); *do'st-dushman* (G'S, 424-g., 445-p.); *shoh-gado* (G'S, 293-g., 314-p.); *xazon-bahor* (G'S, 262-g., 283-p.); *kofur-mushk* (G'S, 164-g., 185-p.); *past-tul* (G'S, 374-g., 395-p.).

Navoi does not always form words expressing the opposite concept within the same linguistic units, but sometimes contrasts the Turkish word with the Persian word and the Arabic word with the Persian-Tajik word. The contradiction between bilingual couples can be seen in the example of the gazelles in the "Strange us-sig'ar" divan: a) the contradiction of Turkish and Persian words: o't^r-yax^φ, chuchuk^r-talx^φ, sog'^r-bemor^φ, tiyra^φ-yorug'^r, shah^φ-qul^r; b) contradiction of Arabic and Persian words: kisvat^a-zarbaft^φ, zohir^a-nihon^φ, sho'xlug'^{φ-r}-adab^a, behisht^φ – do'zax^a, shabona^φ – sahar^a.

Based on the analysis of the first 15 ghazals of the poet's "Favoyid ul-kibar", we were able to identify the following pairs of antonyms:

In the 1st ghazal: *lutfung kuni-qahring tuni* (1), *faqr ahli-ahli g'ino* (2), *faqr-g'ino* (3), *ag'yor-oshno* (4); Not in Gazelle 2; In the 3rd ghazal: *xorij qilmoq-nasib aylamoq* (5), *rad aylamoq-qabul aylamoq* (6), *qabulu rad* (7); In the 4th ghazal: *qo'yg'ungmu-chiqarg'ungmu* (8); In the 5th ghazal: *shah-gado* (9), *mayi vasling-furqating ot* (10), *tun-kun* (11), *nuru zulmat* (12), *subhu sham* (13); In the 6th ghazal: *siddiqu ahli riyo* (14); In

the 7th ghazal: *firdavs-chahi vayl (15)*, *xalou malo (16)*. **Xalou malo** [*xalou malo* - fullness of emptiness; all the time, all the time: ANAIL, vol. 3, p. 374; Ki, bori sensiz emas suhbatim xalou malo (FK, 7-g'.)]; In the 8th ghazal: *malolat-zavq (17)*, *zulm-adolat (18)*; In the 9th ghazal: *jon bermog – jon olmog (19)* Not in Gazelle 10; In the 11th ghazal: *noumid-ummid (20)*, *san-man (21)*; In the 12th ghazal: *tiriklik – o'lmak (22)*, *vafo-javr (23)*; In the 13th ghazal: *visol davlati – hajr g'ussasi (24)* (contradiction based on metaphors); not in the 14th and 15th gazelles.

The analysis of antonyms in the poems also shows that the poet gives wide space in the bytes not to the contradiction of words, but to the contradiction of ideas. In some places, intellectual confrontation is expressed through antonyms.

Homonymy is the semantic difference of language units of the same form. It has historically developed through polysemy, the fragmentation of speech and its formation processes. "Homonyms are also a lexical-semantic category that forms a certain system of language, such as synonyms and antonyms, and in the literary text they are used as a separate means of poetic activation"⁷¹

Navoi in his work "Muhokamat ul-lug'atayn" states the following about the homonyms and their place in poetry: "... *forsidin ko'proq tajnis omiz lafz va iyhom angez nukta borki, nazmg'a mujibi zeb va ziynat boisi takalluf va san'atdur. Masalan: ot lafziki, bir ma'nisi **alamdur**, yana bir ma'nisi **markabdur** va yana bir ma'nisi **amrdurki**, toshni yo o'qni ot, deb buyurg'aylar*"⁷².

In "*Muhokamat ul-lug'atayn*" there are 3 forms of homonymous words such as *dog, dream, no*; there are 5 meanings of the words *miss*; says about the homonyms of *salt and blue* and their meanings: "*Bu nav' alfoz hamki, uch ma'ni va to'rt ma'ni va ortug'roqkim iroda qilsa bo'lg'ay, ko'p borki, forsiy alfozda andog' yo'qtur*"⁷³. The meaning of the word *longing* in the play is explained as follows: "*Va andoq lafz topilurki, besh ma'nosi bo'lg'ay, sog'in lafzidekki, bir ma'nosi "yod qilmoqqa amr"dur va biri "sutluk qo'y oti"dur va "ishq masti" va "majnuni" va "bemori" muqobalasida sog'in desa, har biriga itloq qilsa bo'lur*"⁷⁴.

It is known that in modern Uzbek homonymy consists of two, at most five words. So, the situation in our modern language is similar to the words of my life used by Alisher Navoi. Professor M.Mirtojiyev notes that the number of the first Turkic homonyms was 53 in Kyrgyz and 51 in modern Uzbek⁷⁵.

In the following verse, the poet uses a word game in the form of expression, using the words put and take from the Turkish homonyms: *Bosh qo'yay dedim oyog'i tufrog'ig'a dedi: "qo'y" // Bo'sa istab la'li rangin so'rdum, ersa dedi: "ol"*. (FC, 385-g.,406-p.) Byte can be seen to form homonymous units through three lexemes: *qo'y* (homonymy of pronouns and verbs), *so'r* (verb and verb homonymy), *ol* (quality and verb homonymy). There is an explicit (explicit) expression of the verb to put, and the meaning of the pronoun is implication (hidden).

⁷¹ Абдувалиева Д. Навоий тарихий асарлари лексикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. –Тошкент, 2017. – Б. 109.

⁷² Аlisher Навоий. Мажолис ун-нафоис. Муҳокамат ул-луғатайн. III том. – Тошкент: ЎДН, 1948. – 182 б.

⁷³ Аlisher Навоий. Ўша асар. – Б.183.

⁷⁴ Аlisher Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. III том. – Тошкент: ЎДН, 1948. – Б.58.

⁷⁵ Миртожиев М. Ўзбек тилида лексик омоним манбалари. – Тошкент: Фан, 2014. – Б.26.

Using the word ayog' in the following verse, the poet secretly expresses his opinion: *Ayog'ing tufrog'in o'psam basdur, Ber ayog'ingni desam – tarki adab. (FK, 44-g.)* The cross-shaped ayog' words in both verses represent different concepts, meaning that the word ayog' in the first verse means "foot" and the ayog' in the second verse means "cup." The word "ayog'" in the second verse means not only "cup" but also "foot." The poet uses the word ayog' in the first verse as a reference to the 2nd meaning.

Asymmetry is formed in a byte due to the concise formation and laconic expression of information on the basis of such layered meanings: "... based on the situation of speech, the formation of information in a compact form (information compression) and its expression in language in a laconic way (short, concise, clear and concise expression of thought), ie linguistic compression (S.N. Ordynskaya) is also an example of an asymmetric state can be. In laconicism, the idea is expressed in a concise, concise way, "bringing a thousand meanings to one point"⁷⁶."

M. Mirtojiev cites the word day as an example of a name change based on dependence. The word day, used in verse 4 of Ghazal 189 in Favayid ul-Kibar, means both "sun" and "sun": *Ne kunki yuzini ko'rsam, hosilga kirsam ne tong // Quyoshqa boqsayu ko'z yumsa ham quyosh ko'rur (FK, 189-g.)* Here, the content of verse 1 can be understood in two ways: explicit-explicit (explication): "When I see his face in a dream, it is not surprising"; implicit-hidden (implication): "What a sun it was, when I saw his face, it came into my dreams."

The poet also uses a key word in the text that refers to the hidden meaning of the word in the use of homonyms. This manifests itself as the manifestation of meaning.

The second chapter of the dissertation is entitled "**Semantic and functional features of lexical units used in the poems of Alisher Navoi**", the first chapter of which is devoted to the study of changes in the semantic structure of words.

From time immemorial, the phenomenon of ambiguity in the language, the transfer of meaning has attracted the attention of scholars, because "ambiguity ... creates the basis for a thorough and mature structure of the information text"⁷⁷."

In linguistics, there are three types of figurative expression - metaphor, metonymy, synecdoche (J. Maruzo); six types - metaphor, functionality, emotionality, metonymy (synecdoche is included in it), folk etymology, connection (L.A. Bulakhovsky); two types - metaphor and metonymy (K.A. Levkovskaya); four types - metaphor, metonymy, euphemism, hyperbole (A.M. Rayevskaya); three types - similarity (metaphor), proximity (metaphor), function of function (N.M. Shansky) are distinguished. In most works, synecdoche is noted as a type of metonymy (D.N. Shmelev) or as a separate type (A.A. Reformatsky)⁷⁸. Mirtojiev also mentions the fifth type of migration and calls this linguistic phenomenon subordination.

The second chapter of the chapter is called "Methods of formation of meaning in the poems of the poet."

The metaphor is based on the fact that the originator of derivative meaning and the originator of derivative meaning are mutually similar⁷⁹. Metaphor is the most active of the

⁷⁶ Нурмонов А., Рахимов А. Лингво-синергетикага кириш. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б.75-76.

⁷⁷ Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент: ЎзМЭ, 2013. – Б.105.

⁷⁸ Бу ҳақда қаранг: Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент, 2010.

⁷⁹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент, 2010. – Б.94.

phenomena of derivation of derivative meaning. According to Aristotle's definition, a metaphor is "the transfer of the meaning of a word from one species to another, from one species to another, or from one species to another, or by alternative"⁸⁰.

In the last quarter of the twentieth century, the idea was put forward that this phenomenon was related to human cognitive activity. According to M. Johnson, in imagining an unknown and unfamiliar object, the choice of an image that is very familiar to us and associated with our sensory senses creates an appropriate metaphor⁸¹.

In the gazelles *tish qadamoq, la'li* (G'S, 417-g., 438-p.), *xazon, lolayi ashk* (G'S, 421-g., 442-p.), *lola qilmoq* (G'S, 437-g., 458-p.) metaphorical expressions such as renaming action, situation, reality, object and person and making them real in our perception under a new name. Some types of metaphors are active in ghazal texts, in particular: a) metaphors expressed through phytonims (the word **flower is active**): *Sen kebi bir gul topilmas kezsa yuz gulshan aro...* (NSh, 38-g., 43-p.); b) metaphors expressed by the names of celestial bodies (the words moon and sun are active): *Navoiy, ul oy hajrida tunu kun* (BV, 14-g., 19-p.)

Metonymy is the formation of a portable meaning due to the relationship between the nominative and the nominative. In language, metonymy emerges as one of the ways to express thought concisely, expressively, effectively. The scientific literature gives basically the same description of the types and types of this phenomenon.

In Navoi's gazelles, metonymy is very small compared to other types of migration. For example, in the gazelles one can find the metonymic meaning expressed by the words eye (tears: G'S, 402-g.), assembly (assembly: NSh, 313-g., 318-p.), sog'ar (may): *Jahon bazmida mehmonsan, iki-uch sog'ar ichkach, ko'p ...* (BV, 316-g., 321-p.). In this verse, the expression "may" of the sog'ar (cup) appears on the basis of mutual adherence.

Synecdoche is "the transfer of the name of an object to another on the basis of the relation of the whole and the part, the name of the whole being the name of the part and vice versa"⁸². In modern linguistics, the expression 3, which is characteristic of the nature of synecdoche but is not considered in linguistics, is also considered⁸³. Expression 3 is the expression of the meaning of "plural" through the unit. In the cognitive approach, these 3 types of synecdoche can be modeled as follows

Table 4. Cognitive modeling of synecdoche

COGNITIVE MODEL NAME	COGNITIVE MODELS	WHAT REPRESENTS WHAT
SINEKDOXA [1]	PART [representing] = `WHOLE` [expressed]	the section represents the whole
SINEKDOXA [2]	WHOLE [representing] = `PART` [expressed]	represents the whole part
SINEKDOXA [3]	UNIT [representing] = `PLURAL` [expressed]	the unit represents the plural

Below we analyze examples of cognitive models of synecdoche.

According to the cognitive model of SYNECDOXA [1], the whole is represented

⁸⁰ Аристотель. Поэтика. – Л., 1927. – С. 39.

⁸¹ Қаранг: Будаев Э.В. Становление когнитивной теории метафоры // Лингвокультурология. Выпуск II. – Екатеринбург, 2007. – С.16-32.

⁸² Хожиев А.П. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти (www.ziyouz.com kutubxonasi). – Б. 88.

⁸³ Дедахонова М. Модерн шериятида маъно кўчишининг лингвокогнитив аспекти: Фалс. бўй. филол. фан.д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2021. – Б.26.

by a part, where the exponent is the part; expressed is a whole.

PART [ko'z (eye), *egma qosh* (bow eyebrow)] = `WHOLE` [man / perfect man / lover]: 1) ... *Ko'ptur qora ko'zlar ichra bemoring* (FK, 345-g.); 2) *Chun vafosizdur qora ko'zlar sanga ham, ey ko'ngul // Mumkin ermasturki, ul ko'zi qoro qilg'ay vafo*(NSh, 39-g.); 3) *Yo yoshurmish ul qora ko'z orazin gulgun parand...* (NSh, 116-g.). In these examples, the whole is named by the part through the lexeme of the eye, which represents the concept of "man." In Example 1, the person / perfect person / is in love, and in Examples 2 and 3, the person is in love.

Examples of models *PART* [*chehra, yuz, oraz, ruxsor (fase)*] = `WHOLE` [yor]; *PART* [*qomat*] = `WHOLE` [benuqson yor]; were analyzed in the dissertation.

According to the cognitive model SYNECDOXA [2], the part is represented by the whole, where the exponent is the whole; expressed - part: *WHOLE* [*qo'l, ilig (hand)*] = `PART` [*barmoq` (finger)*]: *Kerakki qo'ymasa bir dam piyolani qo'lidin...* (NSh, 300-g.); *Ko'rgach ani hayratdin ilgimniki tishlabmen ...* (BV, 317-g.); *WHOLE* [bosh] = `PART` [soch]: *Oqartib ishq boshimni, nihon bo'ldi sarig' chehram ...* (BV, 126-g.). *Boshim* compound in this byte represents synecdoche. In this whole part relation, the meaning of *the hair* is formed on the basis of the portable meaning of the title.

According to the cognitive model SYNECDOXA [3], the plural is represented by the unit, where the exponent is the unit; expressed - is the plural: *UNIT* [bani odam/inson bolasi (human child)] = `FLURAL` [inson bolalari/jamiki odamzod (human children / total humanity)]: *Yuz jon berib, vafo bani odamda topmading ...* (BV, 489-g.).

In the poems of the poet, on the basis of synecdoche, the concept of `yor` is also expressed through the expression of a curved eyebrow: *Navoiyning bu namozi ne nav'ekin, yo rab // Ki, sajda vaqti ko'ziga ul egma qosh ko'runur.*(FK, 189-g.)

According to Mirtojiev, dependence is unique to the horse family, and its number is limited. The scholar is limited to quoting the words aging (ch), day, and fist for this type of migration. In Navoi's ghazals, the meaning of the word "punch", which is formed on the basis of dependence, can be seen in the following example: *Qamar yuzinda mushtu kochdin ko'r dum asar har yon ...* (BV, 144-g.). According to the ghazal, the spots on the face of the moon are traces left by a fist (blow) and a koch (Persian: "slap on the neck"), and as such, this fight took place in the sunset. The implication in the second verse, which follows from the objective content of the verse, is: "If the sun were not badmast, there would not have been such a fierce battle with the moon." This implicative content forms the next implication: "The sun, that is, becomes badfe'l in drunkenness."

The third section of the chapter is devoted to the lexical and semantic features of words borrowed from Arabic and Persian-Tajik languages used in Navoi gazels.

Among peoples, the need to exchange concepts, and therefore words, already exists and continues. The acquisition of words from one language to another, including Uzbek from other languages, occurs in written or oral form. For example, while most Arabic acquisitions were made through written sources, oral speech also played an important role in the acquisition of Tajik words.

The Arabic lexical borrowings in the Uzbek language are second only to the Persian-Tajik borrowings. The Annotated Dictionary of the Uzbek Language (five

volumes) contains 2,450 Arabic lexemes⁸⁴. In Navoi's time, however, this figure was quite high, and now most of these assimilations have gone out of consumption.

In Navoi's ghazals, Arabic words are used as mystical terms. Through these terms, Navoi expresses figurative meanings. "... In general, the use of all words in the dictionary of mysticism in figurative senses greatly expands the poet's ability to combine the richness of language with various poetic arts and create perfect poetry⁸⁵". Ankabute – is an active zoonym used in various metaphorical meanings in the poet's romantic poems. Ankabute is a spider, spider, spider⁸⁶ made in: ... Ankabute is a spider hanging on every wall. (BV, 542-g.) In this case, a type of rhetoric is used: "When a lover is raped, he becomes so weak that if he wants to get up in his hut, he will be helped by cobwebs hanging on the wall."

Since the 280 th ghazal rhyme of the "Badoe' ul-vasat" devon was chosen from the lexical elements of the Arabic language, it can be seen that the Arabicisms used in the byte formed a large part of the text lexicon. For example, the gazelle begins with the following matla: *Dayr^a piri^a xidmatida^a qilsa harammor^a shart^a (7:4) // Kim belin rust aylagay, avval^a erur zunnor^a shart^a(8:3)*. A total of 120 words were included in the poem, of which the contribution of the Arabs was 41. This is 30% of the ghazal lexical system.

Words that entered the Uzbek literary language, as well as Persian-Tajik, were observed in the early days, especially between the XIV-XV centuries. A number of Persian-Tajik words used in the old Uzbek language are not found in the modern Uzbek literary language. For example, the following Tajik words used in Alisher Navoi's language are now obsolete: *avrang* (taxt/ throne), *anbarkash* (xas-cho'p, axlat tashuvchi / garbage man), *angabin* (asal, bol / honey), *badraqa* (yo'l boshlovchi, karvon boshlig'i / caravan head), *besh* (to'qay, changalzor), *gaziston* (yulg'unzor).

Navoi writes about the high prestige of the Persian-Tajik language of his time: "... *turk ulusining xushta'blari majmuni sart tili ila nazm aytqaylar va bilkul turk tili bila aytmag'aylar, balki ko'pi aytmag'aylar va aytsalar ham sort turk tili bila nazm aytqondek fasih turklar qoshida o'quy va o'tkara olmag'aylar va o'qusalar har lafzlarig'a yuz ayb topilg'ay va har tarkiblarig'a yuz e'tiroz vorid bo'lg'ay*"⁸⁷.

In the example of the 5th ghazal of the "Favoyid ul-kibar" devon, it is possible to determine the ratio of Persian and Arabic words, the active layer of assimilations. The ghazal consists of a total of 127 words, 36 of which are in Arabic and 23 in Persian. The remaining lexical units belong to the Turkic layer. It should be noted that the main content of this layer corresponds to the contribution of pronouns, auxiliaries and connectors. This amount cannot be said to be the same for all gazelles, as the absorption in gazelles differs sharply in quantity. For example, *Ey, ko'ngul ichra mayfi vast^a ing uchun komf tamanno^a (8:2^a; 2^f) // Jonf'g'a ham furqat^aing o'ti aro bu xomf tamanno^a(8:2^a; 2^f)*. In this case, the statistical analysis in bytes is given in parentheses, first in the order of the number of common words, then in Arabic and Persian.

⁸⁴ Хасанова Д. Арабча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили номинатив ва дериватив тизимидаги ўрни: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. –Тошкент, 2011. – Б.22.

⁸⁵ Қодиров П. Тил ва эл. – Тошкент, 2005. – Б.116.

⁸⁶ Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент.: Фан, 1993. – Б. 21.

⁸⁷ Ўша асар. –Б. 12.

The rhyming system of the ghazal solves the problem of which language units the text is selected from. The lexical units in the ghazal composition are selected according to the rhyme, which is the central element of the ghazal composition.

The last chapter of the second chapter focuses on the substitution of phrases in the semantics of gazelles. Since the second half of the last century, two different interpretations of the nature and content of phraseology have emerged in linguistics. According to the first interpretation, under the term⁸⁸ phraseology, all fixed compounds of language were combined, which included proverbs, sayings, idiomatic units, and so on. These units are united on the basis of the signs of "stagnation", "readiness to exist in language". According to the second interpretation, this term meant separate units that differed from units such as proverbs and parables⁸⁹. Phraseologisms are "a lexical unit (phraseological unit) consisting of more than one lexical base, structurally equivalent to a sentence, equivalent to the content of the word, with a superfluous transitive meaning as a whole."

Navoi also gives wide space to phrases in his poems. The use of phrases in an artistic style makes the speech sharp and expressive. The following expressions of phraseological units are found in the poems of the poet: *tilimni lol et[ib]* (G'S, 263-g.); *olur hush[ung/ni]* (G'S, 263-g.); *jon yetti og'z[im/g'a]* (G'S, 263-g.); *mashaqqat chek[ti/m]* (G'S, 311-g.); *jon talash[man]* (G'S, 320-g.); *silk etak* (G'S, 325-g.); *kulini ko'kka sovur[ding]* (G'S, 354-g.); *toshdek ko'ngl[i/n/ [on/ing] mum qil* (G'S, 380-g.); *ko'ngli[ni mendin] sovut]* (G'S, 354-g.); *ko'ngl[i/n aning] mum qil* (G'S, 381-g.); *tushti ko'z[um] ko'z[ung/ga]* (NSh, 220-g.). *Ko'zum nazzoradin to'rt o'ldi, yuz qarolig', oqardi boshim, ko'nglum ochilur, bersa emdi pand, jon berib, iki yuzlik* such phrases are also included.

In ghazal bytes one can find polysemous, homonymous and synonymous expressions according to the relation of form and meaning. For example, the phrase homonym can be understood in two different ways in the following example: a) may bilan qadahimiz to'ladi (birikma); b) may bilan paymonamiz to'ladi (ibora): *Obi hayvon birla go'yokim to'lar paymonamiz* (G'S, 211-g., 232-p.).

The richness of synonyms and variants of phrases expands their methodological possibilities, such phrases differ in the degree of mutual imagery: *Ko'nglakin chok aylamish anduhdin gul, chun yaqo Chok qilsa naylasun bulbulning o'lmay ko'ksi chok* (G'S, 329-g., 350-p.)

In the collected examples, within the categorical semaphore of expressions, the categorical semaphore represents the semaphores of "process" and "symbolism". Among these semaphores, the "process" semaphore is the most common: *Labing ko'rgach iligim tishlaram har dam tahayyuridin...* (G'S, 452-g., 473-p.)

In addition to categorical semantics, the semantic structure of phraseologies also includes gradation semantics. For example, in the example above, the phraseology exhibits a gradation property.

Table 7. Ranking in variant expressions

⁸⁸ Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Изв. АН Казах. Серия Филология и искусствоведения. Вып. I-II. Алма ата, 1954. – С.9.

⁸⁹ Рўзикулова М. Ўзбек тилида идиомалар: Филол. фанл. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1966. – Б.18. Бу ҳақда қаранг: Ганиева Ш. Ўзбек фразеологизмлари структураси (шаклий ва мазмуний моделлаштириш): PhD диссертацияси. – Фарғона, 2017).

No	<i>Gradual semaphores</i>	<i>Level 1 (weaker)</i>	<i>2nd intermediate level (stronger)</i>	<i>3 high level (strong)</i>
	<i>Phrases (lexical variant)</i>			
1	<i>Ko'ksi chok o'lmoq</i>			+
2	<i>Yaqo chok qilmoq</i>		+	
3	<i>Ko'nglakin chok aylamoq</i>	+		

The third chapter of the dissertation, entitled "**Paradigmatic relations and methodological features of active lexical units used in the ghazals of Alisher Navoi**" deals with the use of plant and animal names.

In the paradigm of plant names, the word nabot is derived from Arabic, and words based on nabot mean "grow," "grow," "ripen"⁹⁰. In linguistics, all plant names are understood under the term phytonim (Greek phyton - plant + onim - noun), which is an alternative to the word nabotot.

The Annotated Dictionary of the Language of Navoi's Works contains more than 300 plant names⁹¹. Among them, the flower lexeme is an active phytonym in gazelles. Some of the flower-based lexemes in the Annotated Dictionary of the Uzbek Language are semantically unrelated to the lexical meaning of the word flower. For example, the words gul orphan (orphan girl or boy who lost his father and mother⁹²), gulmix⁹³ (f. - big-cap nail; stake), gulmohi⁹⁴ (f. - spotted fish belonging to the family of salmon, living in mountain waters) are derived from the Persian language. as a flower represents concepts and meanings that are not specific to the semantics of the word. In the paradigm of flowers in the gazelles⁹⁵, gulafshon (blooming like a flower), gulbez (scattering the scent of flowers), gulbor (flowering), gulbong (moaning loudly, singing with pleasure), gulbun (flower ball), gulguna (upa- elik), guljabin (flower forehead, open forehead), gulkirdor (gulday, like a flower), gulogin (guldor), gulguna (upa-elik, ornament).

Floral names are among the lexical units involved in creating portable meanings, providing expression and emotionality inherent in a literary text. This feature is also characteristic of Navoi poetry. Images involving the word flower are varied in gazelles. They are:

I. Comparisons expressed by the word flower: a) *direct analogy*: Булбул била гулдек икимизга ватан эрди (ФК, 604-g., 609-p.); б) *analogy by denying (ruju')*: *Yo rab, bu ne guldurkim, boshig'a chechak sanchar ...* (G'S, 180-g', 201-p.)

II. Metaphors expressed by the word flower: a) *standard for the face*: **Gul** uza shabnam sochibsen, ko'rguzub sunbulda pech (FK, 644-g., 650-p.); b) (in general) *standard for a lover*: **Toza gul** deymu seni, sarviravon deymu seni?! (FK, 643-g., 649-p.)

Personalization of the word flower (bud) in gazelles: *Chun oqib, gul ochilib, g'uncha butub.* (NSh, 66-g., 71-p.); *epithet*: a) *simple epithet*: **Gul** yuzung ko'rgach tutar o'z holig'a motam bahor (G'S, 155-g., 176-p.); б) *compound epithet*: *Kim ekin maydonda,*

⁹⁰ Бафоев Б. Кўхна сўзлар тарихи. –Тошкент, 1991. – Б.63.

⁹¹ Усмонова М. Алишер Навоий асарларида ўсимлик номлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2011. – № 2. – Б.94-95.

⁹² ЎТИЛ. 5 жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2006. – Б.519.

⁹³ ЎТИЛ. Ўша китоб. – Б.520.

⁹⁴ ЎТИЛ. Ўша китоб. – Б.520.

⁹⁵ Журабаева З. Алишер Навоий ижодида гул билан боғлиқ лексемаларнинг ифодаланиши // Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий - маърифий тараққиётидаги ўрни. Халқаро илмий анжуман материаллари. – Навоий, 2017.

yo rab, ul **to'ni gulgun** yigit (NSh, 80-g., 85-p.) The word flower-based rose is also an epithet of the young lexeme in the gazelles: **[(ul) to'ni] YIGIT**, **[yuzi gulgun] YIGIT** in the form of.

In Muhokamat ul-lughatayn, Navoi mentions the names of ducks, such as *čörkã-yü erkã va suqsur-u almabaš va čaqırqanat-u temürqanat and alalağa-vu alapökã and bağçal*, and says that they go to seventy species, and that sart calls them all *murğãbi*⁹⁶.

The bird lexeme is distinguished by its activity in gazelles (Table 9 in the dissertation). In the gazelles, the lexemes *ya pigeons, anqo and nightingales* are found among the names of active birds. For example, *Nomai hajrim kabutar parlarin gar o'rtamas* (BV, 186-g., 191-p.) "In world mythology, pigeons mean spirit, peace. ... In *Lison ut-tayr*, a person captured by a pigeon is interpreted as a captive, a captive, a weak spirit. In Navoi's ghazals, this symbol is also compared to the human heart or soul"⁹⁷: ... *Ul kabutarkim, qabaq ichinda qilg'ay iztirob*. (G'S, 43-g., 64-p.)

One of the names of the active bird *anqo* in the poems is "the image of a perfect man in the philosophy of knowledge"⁹⁸: *Tilar ko'nglum qushi anqodin o'tsam nari yuz vodiy* (G'S, 133-g., 164-p.)

The poet "likens the image of a nightingale to a screamer in the way of love, that is, a lover in the way of gratitude... In "Lison ut-tayr" he uses the image of a person who is charming to the apparent beauty and transient beauty"⁹⁹: *Bu bog'ning bulbullari gar bilsalar, xush pand erur*. (G'S, 135-g., 156-p.) In her research, N. Umarova substantiates the mystical interpretations of the word nightingale from Rumi's point of view¹⁰⁰. "The nightingale said ... I'm an ummi." Ummi has two meanings: 1. Illiterate, uneducated. 2. He writes what others have written with his hand and pen, without a pen. When others speak of water, of air, he speaks of things that have not yet happened, but will inevitably happen. How could a nightingale that flew in the sky say, "The red flower was made of my skin"¹⁰¹.

In the ghazals, the dog lexeme is also one of the active zoonyms, and in the poet's work it is used in the sense of `fidelity and devotion, rival, lust, guardians`. In the following poem, the image of a dog also means "guardian", which is not mentioned in the "Dictionary: *Gar Navoiyg'a davodur unung, ey yor iti // Hording erkinki, tong otquncha hurarsen oxir*. (BV, 172-g., 177-p.)

Navoi uses the lexeme of a donkey in ghazals in order to remind of the exemplary thought in the vernacular, to strengthen the analogy: *Soqoli shayxi riyoiyg'a garchi keldi harom, Vale kularga eshak bo'yiniga kerak g'ujg'ov* (BV, 517-g., 522-p.) This is where the *g'ujg'ov*[bead – and other things hung around the donkey's neck: ANAIL, 1983, vol. 4, p. 117]¹⁰² The verse says, "If the sheikh is a hypocrite and a hypocrite, his beard on his face is unclean (that is, his faith is not perfect), it looks ridiculous like a bead hanging from the neck of a donkey."

⁹⁶ Бу ҳақда қаранг: Умарова Н. Кўрсатилган манба. – Б.199.

⁹⁷ Алишер Навоий. Қомусий луғат. – Б.230.

⁹⁸ Алишер Навоий. Қомусий луғат. – Б.68.

⁹⁹ Алишер Навоий. Қомусий луғат. – Б.129.

¹⁰⁰ Етти мажлис. Маҷолиси сабъа. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2019. – Б. 89.

¹⁰¹ Бу ҳақда қаранг: Умарова Н. Кўрсатилган манба. – Б.198-199.

¹⁰² Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. 4-жилддик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б.117.

CONCLUSION

The study of language from a historical perspective is of particular importance in determining a writer's vocabulary and vocabulary skills. An in-depth study of the language of Navoi's works allows us to fully describe the development and state of language at an important historical stage, the evolution of linguistic phenomena. In this regard, the lexical and spiritual study of the poet's gazelles led to the following conclusions:

1. The study of the lexical features of the language of Navoi's works in the context of ghazals has shown that it is more convenient to prove the formal, semantic, functional development of lexical units of language on the basis of small independent genres.

2. Every word emerges to name an object, event, its sign, quantity, state, and action, according to its appearance. The phenomenon of synonymy occurs with the purpose of naming in the broadest sense. Within the poet's vast vocabulary, synonyms are of particular importance. During the determination of the lexical features of the poems, it was found that there are different principles and functional features specific to the application of such spiritual relations. There are no synonymous units in all 15 ghazals selected from Favoyid ul-Kibar. In some gazelles the number of synonymous lines exceeds two: odam-kishi-inson-banda; atoyo-hadya-ehson; qaror-ixtiyor-jazm.. In ghazals, synonymy is often expressed in contextual terms. A total of 33 synonymous lines were used in the ghazals selected from the Favoyid ul-Kibar divan.

3. In the ghazals, antonyms are not within one language, but on the basis of two linguistic units, that is, the Turkish word contradicts the Persian word, the Arabic word contradicts the Persian-Tajik word. The poet effectively uses antonyms in ghazals in order to achieve expressive emotionality, stylistic conciseness and artistic fluency.

4. A total of 24 pairs of contradictions were observed in 15 gazelles selected from the "Favoyid ul-Kibar" divan. In the analyzed examples, some of the members of the contradiction cannot form a complete (absolute) antonym. Such contradictions are significant only in this part of the text, that is, in the context. The analysis of antonyms in the poems also shows that the poet gives wide space in the bytes not to the contradiction of words, but to the contradiction of ideas. In some places, intellectual confrontation occurs through antonyms.

5. In gazelles, homonyms are sometimes found mixed with paronyms and homophones that are close in form to them. The reason for this can be explained by the peculiarities of the Arabic alphabet. The use of homonyms for methodological purposes is not as productive as synonyms and antonyms. There are specific principles for the use of gender words in poems.

6. In expressing the content of the ghazal, the possibilities of expression of Arabic lexemes are much wider than those of Persian words. The amount of Arabic lexical units cannot be said to be the same for all ghazals, as the absorption in ghazals differs sharply in quantity. We think that this situation is related to the content of the ghazal and the system of rhyme.

7. The poet actively uses phrases in poems. The reason for this can be explained by the fact that the creation of a variety of (literary symbols, the expression of the idea in a more attractive and effective way, the excess of stylistic possibilities of phrases than

proverbs. Because, the image expressed in the idioms is strong. The diversity and variety of synonyms of the phrases expands their stylistic possibilities.

8. Metaphors are common in Navoi's poems. A metaphor is a word, a compound, and sometimes a sentence. Metonymy is less common in poetry than metaphor. In gazelles, synecdoche is characterized by a curved eyebrow image. There is also an expression in the gazelles, which is similar to the eyebrow. The curved eyebrow represents the lover, and the curved waist represents the lover. Both expressions can be said to have risen to the level of a symbol in the gazelles

9. Among the names of plants, the word flower occupies a special place in the gazelles as an active lexical unit. In the poems, the analogies expressed by means of the flower lexeme are in the form of direct or indirect analogy (author's classification). The emblem expressed in the word flower is a benchmark for the face or face. The words flower and bud also create animations and adjectives in the gazelles. The choice of the word flower in the ghazals as an attribute to the young lexeme is a style of expression typical of classical ghazals.

10. In the Gazelles, only the names of animals are not the same (19). Among them, the words bird and nightingale are distinguished from other species by their high level of usage. Animal names also represent a number of stylistic and semantic costumes. The poet's metaphorical analogy can be found in the figurative style for power through the lexemes of donkey, fly, and mosquito. Semi-epithets are used in parallel with this lexicon in the text to express the weakness of the fly.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc. 03/30.12.2019.Fil.05.02 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЁНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ФЕРГАНСКОМ
ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

ФЕРГАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

АБДУВАЛИЕВА НОДИРА АЛИШЕРОВНА

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГАЗЕЛЕЙ
АЛИШЕРА НАВОИ**

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD)
ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Фергана – 2022

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси маълуми Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2020.4.PhD/Fil1405 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Фарғона давлат университети тилшунослик кафедрасида бажарилаган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме) Фарғона давлат университети веб-сайти www.fdu.uz ҳамда «Ziyouet» ахборот-таълим портали www.ziyouet.uz маълумоти жойлаштирилган

Илмий раҳбар:

Умарова Наргизахон Рустамовна
филология фанлари доктори, доцент

Расмий оппонентлар:

Усмонова Хурнисо Шариповна,
филология фанлари доктори, профессор

Раҳматов Мардон Меҳмонovich,
филология фанлари номзоди, доцент

Етабчи ташкилот:

Урганч давлат университети

Диссертация аниқлаш Фарғона давлат университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил 09 соат 14⁰⁰ даги мажлисида бўлиб ўтди (Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй. Тел.: (99873) 244-66-02; факс: (99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz).

Диссертация билан Фарғона давлат университетининг Ахборот ресурс марказида танишиш мумкин (190 рақам билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй. Тел.: (99873) 244-71-28).

Диссертация автореферати 2022 йил « 5 » « 09 » кунин тарқатилди.
(2022 йил « 5 » « 09 » даги 53 рақамли регистр бўйномаси).

Ш.М.Исмаилов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
филология фанлари доктори, профессор

М.Т.Зокиров
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
филология фанлари номзоди, доцент

А.Б.Мамжонов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
қозондаги илмий семинар раиси,
филология фанлари доктори, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования. Изучая лексико-семантические особенности произведений Навои на основе его газелей в девоне «Хазайн ул-маоний», он способен пролить свет на семантическое развитие лексических единиц на этапе староузбекского языка.

Объект исследования. Были отобраны газели из коллекций Алишера Навои «Хазайн ул-маоний» «Гаройиб ус-сигъар», «Наводир уш-шабоб», «Бадоз-ул-васат», «Фавойид ул-кибар».

Научная новизна исследования заключается в следующем:

В рамках лексической системы газелей Навои выделены исторические полисемантические особенности лексем, выявлены асимметричные и семантические особенности языковой компрессии относительно формально-семантических отношений (синонимы, антонимы и омонимы) лексических единиц в газелях;

семантика арабских и персидских заимствований, используемых в газелях поэта, частотность их употребления, зависимость количества заимствований в газельном тексте от газельной рифмы и радифа;

динамика появления новых слов и понятий в исторической лексике национального языка, изменения, произошедшие в лексической системе староузбекского языка, лексических единицах, используемых в классическом поэтическом тексте, и языковые закономерности, присущие этому процессу реализации смысла в них освещаются в рамках производных значений, таких как метафора, метонимия, синекдоха, зависимость, а также доказана роль фразеологизмов в формировании смысла и содержания газели;

На основе парадигматических отношений названий растений и животных, используемых в газелях Навои, выделяются их стилистико-семантические возможности в формировании художественной речи, сопоставляются по частоте употребления, этимологические и функциональные особенности таких активных лексем, как цветок, птица, соловей в газелях художественного текста.

Внедрение результатов исследования. Теоретические рекомендации, практические рекомендации и выводы исследования распространяются на:

Выделены исторические полисемантические особенности лексем в составе лексической системы навоийских газелей, сделаны выводы об асимметричных и семантических особенностях языковой компрессии относительно формально-семантических отношений (синонимов, антонимов и омонимов) лексических единиц в газелях. использованы при выполнении прикладного научно-исследовательского проекта (справка № 17.01/18 от 25 января 2022 года Каракалпакского филиала Академии наук Республики Узбекистан). В итоге научные взгляды в рамках художественных интерпретаций образа ёра в газелях поэта послужили улучшению работы проекта;

Из выводов о семантике арабских и персидских заимствований, используемых в газелях поэта, частоте их употребления, зависимости количества заимствований в газельном тексте от рифмы и корня газели, различии фразеологизмов по семантические и градационные признаки, их роль в формировании содержания газели FA-F1-G003 «Формирование функционального слова в современном каракалпакском языке» использована в рамках фундаментального проекта по теме (ссылка № 17.01 /17 от 25 января 2022 года Каракалпакского филиала Академии наук Республики Узбекистан). В результате проект был теоретически обогащен на основе выводов и рекомендаций о функциональных особенностях словообразования и семантического развития лексем, относящихся к староузбекскому языку;

динамика появления новых слов и понятий в исторической лексике национального языка, изменения, произошедшие в лексической системе староузбекского языка, лексических единицах, используемых в классическом поэтическом тексте, и языковые закономерности, присущие этому процессу реализации смысла в них освещаются в рамках таких производных значений, как метафора, метонимия, синекдоха, зависимость, а также делаются выводы о смысловом и нивелирующем характере фразеологии и их роли в формировании содержания газели. были использованы для освещения тем «Сравнительно-историческая, системно-структурная и антропоцентрическая научные парадигмы языкознания», «Семиотические корни прагматики» учебника «Прагмалингвистика» (2020 г. Разрешение Министерства высшего и среднего специального образования № 418- № 043 на основании приказа № 418 от 14 августа). В результате семантические и прагматические характеристики лексем в историческом развитии языка, лингвистические закономерности, характерные для процесса смысловой реализации, и их роль в формировании содержания газели были использованы для теоретического и практического обогащения учебника;

на основе парадигматических отношений названий растений и животных, используемых в газелях Навои, выделены и сопоставлены их стилистические и семантические возможности в формировании художественной речи по частоте употребления, и «Языкознание текста» является одним из научных выводов и рекомендации, данные относительно этимологических и функциональных особенностей активных лексем в газелях, таких как цветок, птица, соловей, в художественном тексте, широко используемых в учебнике (Разрешение № 237-317 на основании Приказа № 237 от 31 мая 2021 года Министерства высшего и среднего специального образования). В результате научные данные, представленные в рамках классического анализа текста, послужили важным источником для научно-теоретического совершенствования учебника;

В газелях Алишера Навои «Хазайн ул-маани» даны типы слов по их форме и значению (синонимы, антонимы и омонимы), выводы о семантических, стилистических и функциональных особенностях заимствованных слов «Духовное смятение», «Вечный». в 2019-2020 годах Ферганской областной телерадиокомпанией «Среда», передачи «Кадрият», а

также использована при подготовке сценария радиопередачи «Духовное – зеркало души» (справка №13 Ферганской региональной телерадиокомпании от 14 января 2022 года). В результате эти шоу и передачи обогатились духовно и национально, возрос их национализм.

Структура и объем исследования. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы, 146 страницы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Умарова Н., Абдувалиева Н. Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достони назмий ва насрий вариантларидаги айрим тафовутлар // FarDU Iltiy xabarlar – Научный вестник ФерГУ. – Фарғона, 2019. – Б.122-125. (10.00.00; №3).

2. Абдувалиева Н. Алишер Навоий ғазалларида қўлланилган шахс номларининг семантик таснифи // Хоразм Маъмун Академияси Ахборотномаси. – Хоразм, 2020. – Б. 178-181. (10.00.00; № 8).

3. Abduvaliyeva N. Names of the animals used in Alisher Navoi's poems // ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal. DOI: 10.5958/2249-7137.2020.01336.1. SJIF 2020 =7.13.№ 23.

4. Абдувалиева Н. Алишер Навоий ғазалларида маънодошликнинг ифодаланиши // Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги – ЎЗА илм-фан бўлими (Электрон журнал) – Тошкент, 2021. – Б. 294-302. (10.00.00; ЎЗА)

5. Umarova N., Abduvaliyeva N. Mention of plant names in the poems of Alisher Navoi // ResearchJet Journal of Analysis and Inventions/ ISSN: 2776-0960/ Volume 2, Issue 6 June, 2021. – P.371-375.

6. Умарова Н., Абдувалиева Н. Алишер Навоий ғазалларида мақол ва ибораларнинг маъновий хусусиятлари // ORIENTAL ART AND CULTURE ISSN 2181-063X. Scientific Methodical Journal. Volume #3, III / 2020. – Б.105-111.

7. Абдувалиева Н. Алишер Навоий ғазалларида антонимларнинг қўлланилиши // Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации. Международная научно-практическая интернет-конференция. – Переяслав-Хмельницкий, 2015. – С. 411- 413.

8. Умарова Н., Абдувалиева Н. Сўзнинг семантик структураси // Адабий алоқалар ва қиёсий адабиётшуносликнинг долзарб масалалари. Халқаро конференция. – Фарғона, 2017. – Б. 53-55.

9. Абдувалиева Н. Алишер Навоий ғазалларида омоним сўзлар // “Филологиянинг долзарб масалалари” мавзусидаги интернет-конференция. – Фарғона, 2016. – Б. 213-215.

10. Абдувалиева Н. Алишер Навоий ғазалларида қўлланган наботот номлари // Ўзбекистон қахрамони Суйима Ғаниева хотирасига бағишланган анъанавий “Ёш навоийшунослар” илмий-амалий анжумани. – Тошкент, 2020. – Б.51-56.

II бўлим (II часть; II part)

11. Умарова Н., Абдувалиева Н. Алишер Навоий ғазалларида антонимларнинг қўлланилиши // Мактабгача ва бошланғич таълимнинг долзарб масалалари. Халқаро илмий-амалий анжуман. – Фарғона, 2020. –Б. 248-249.

12. Lexical-semantic peculiarities of Persian-tajic words used in the ghazals of Alisher Navoi. Monografia poconferencyjna. Science, Research, Development # 26. Poznan (Warszawa), 2020. ISBN: 978-83-66401-35-8. – P.168-170.

13. Умарова Н., Абдувалиева Н. Тилшуносликда сўз маъноси муаммоси // Глобализация и языковая картина мира. Часть II. – Фергана, 2019. – Б.280-282.

14. Умарова Н., Абдувалиева Н. Алишер Навоий асарларининг диалектал хусусиятлари // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари ҳамда таълим тизимида тил компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш масалалари. – Кўкон, 2016. – Б.54-56.

15. Абдувалиева Н. Алишер Навоий ғазалларида антонимларнинг қўлланилиши // Янги Ўзбекистонни куриш ва ривожланишида ёшларнинг фаоллиги. IV онлайн конференция. – Наманган, 2020. – Б.347-400.

16. Умарова Н., Абдувалиева Н. Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” асарларидаги айрим диалектлар // Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Наманган, 2020. – Б.566-568.

17. Абдувалиева Н. Алишер Навоий ғазалларида омоним сўзлар // “Филологиянинг долзарб масалалари” мавзусидаги интернет-конференция. – Фарғона, 2016. – Б.213-215.

И Л О В А Л А Р

Диссертацияда 2-жадвал. **Икки тилли антоним жуфтликлар.**

№	Икки тилли жуфтликлар манба тили	Икки тилли жуфтликлар
1	Туркий ва форсий сўзлар	ўт ^т -ях ^ф , чучук ^т -талх ^ф , соғ ^т -бемор ^ф , тийра ^ф -ёруғ ^т , шах ^ф -кул ^т
2	Арабча ва форсча сўзлар	кисват ^а -зарбафт ^ф , зоҳир ^а -нихон ^ф , шўхлуғ ^{ф-т} -адаб ^а , беҳишт ^ф – дўзах ^а , шабона ^ф –сахар ^а

Диссертацияда 5-жадвал. **Флектив шаклда ўзлашган арабизмлар**

№	Девонлар номи	Кўплик(флектив) шаклидаги арабизмлар					
		Шуаро	Фузало	Абёт	Фусул	Ушшок	Афгон
1	“Ғаройиб ус-сиғар”						
2	”Наводир уш-шабоб”						
3	“Бадоеъ ул-васат”						
4	“Фавойид ул-кибар”						
	Сўзнинг қўлланиш частотаси →	ҒС-2; НШ-0; БВ-0; ФК-0	ХМ-0	ҒС-7; НШ-0; БВ-0; ФК-0	ҒС-5; НШ-0; БВ-0; ФК-00	ҒС-22; НШ-28; БВ-39; ФК-25	ҒС-63; НШ-43; БВ-41; ФК-48

Диссертацияда 8-жадвал. **Ибораларнинг категориал (туркумлик) семалар(и)**

№	Категориал (туркумлик) семалар(и) Иборалар	“Предметлик” семали (от характерли)	“Жараёнлик” семали (феъл характерли)	“Белгилик” семали (сифат ва равиш характерли)
1	синуқ кўнгул (ҒС, 200)			+
2	гамсиз кўнгил(ҒС, 200)			+
3	икки юзлук (ҒС, 174)			+
4	юзи қаро(ҒС, 379)			+
5	кўкси чок ўлмак (ҒС, 329)		+	

6	хонумон(и)ни қаро қилмак (ФС, 379)		+	
7	илгин тишламак (ФС, 452)		+	
8	эрта кунни кеч қилмак (ФС, 203)		+	
9	тилни лол этмак (ФС, 263)		+	
10	кечани кеча демай, кундузни кундуз демай (ФС, 444)			+
11	ёзмиш олинга қилки қазо кўрмак керак (ФС, 486)		+	
12	тенгри тақдиридин қочмак ўлмас (ФС, 486)		+	
13	кўздин уйқу ўчмак (ФС, 211)		+	
14	ўз ёғи била қоврилмак (ФС, 555)		+	
15	бирова(худой) омонатини асрамак (ФК, 8)		+	
16	кўз юмуб очқунча/ кўз юмуб очқуча (ФК, 9, 41)			+
17	ўз илгида йўқ ихтиёри (ФК, 4)	+		
18	паймонаси тўлмак (ФС, 211)		+	
19	бош кўтармак (ФС, 122)		+	
20	огз(и)га жон етмак (ФС, 263) ва ҳоказо		+	

Диссертацияда 9-жадвал. “Хазойин ул-маоний” куллиётидаги айрим хайвонот номларининг қўлланиш частотаси

№	Лексемалар	Хайвонот номларининг девонларда қўлланиш частотаси				
		ФСда	НШда	БВда	ФКда	Жами
Қушлар (паррандалар) номи						
1	Қуш	75	70	74	100	309
2	Булбул	108	71	62	61	304
3	Анкабут	5	2	1	2	10
4	Товус	7	2	2	4	15
5	Чугз	9	6	7	12	34
6	Кабутар	5	6	10	5	26
Афсонавий қушлар номи						
7	Анқо	5	3	1	2	10
8	Қақнус	0	1	1	0	2
Ҳашаротлар номи						
9	Кўпалак	2	1	2	1	6

10	<i>Парвона</i>	32	23	25	37	127
11	<i>Пашиша</i>	8	3	0	2	13
	Судралиб юрувчилар					
12	<i>Йилон</i>	12	6	2	4	24
	Сувда сузувчилар					
13	<i>Балиг</i>	5	6	0	2	13
	Хонаки ҳайвонлар номи					
14	<i>Эшак</i>	3	2	2	0	7
	Ёввойи ҳайвонлар номи					
15	<i>Кийик</i>	11	2	4	4	21
16	<i>Пил</i>	5	3	4	1	13
17	<i>Тулку</i>	1	2	1	1	5
18	<i>Арслон</i>	0	1	0	0	1
19	<i>Оҳу</i>	2	1	0	1	4

Автореферат Фарғона давлат университети ҳузуридаги «Лингвистик таҳрир ва таржимашунослик» илмий-тадқиқот марказида таҳрирдан ўтказилди.

